

Bir Hanefî Klasığı: Mergînânî'nin *el-Hidâye*'si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

Murat ŞİMŞEK*

Giriş

Burhâneddin el-Mergînânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye* adlı eseriyle kendisinden sonraki yedi asır boyunca fıkıhın kaderini belirleyen en önemli hukukçulardan biridir. *el-Hidâye* üzerine yapılan çalışmalar ve eserin medreselerde üst düzey bir eser olarak okutulması bunu haklı çıkarmaktadır. Onu, İslam medeniyetinin ikinci klasiklerinin yazıldığı dönemde Hanefî fûru fıkıh literatürünün ikinci klasik dönemini başlatan kişiler arasında saymak mümkündür.

Birçok tanımı olmakla birlikte İslâmî ilimler bağlamında klasik, “kendi türünde temel alınarak, kaynak gösterilecek kadar önemli, ünlü, değerli olan yaklaşım, yazar veya eser”i ifade eder. Ayrıca yüksek ve kalıcı bir değere sahip, otoriter bir nitelik taşıyan, mükemmellik bakımından kendini kabul ettirmiş kişi veya eser anlamlarını da içerir.¹ Bir şahsın ya da eserin klasik oluşu ilgili literatürdeki konumuna göre belirlenir. Dolayısıyla her klasik aynı düzeyde değildir. Burada klasik addedilenin özgünlüğü kadar, sonrakilerin bu klasığe *itibarları* ile sürekliliği sağlayanların ehliyetleri de önemlidir.²

Mezheplerin kurucuları olarak addedilen imamlar tarafından yaz-dır-ılan temel kurucu metinler ve onlar üzerine yazılan *şerh* ve *muhtasarlar* ile fıkıh ilminin klasikleri var olmuştur. Mergînânî'ye kadar gelen dönemde klasik Hanefî fûrû

* Doç. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

1 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002, s. 615-616; Ayşe Sıdika Oktay, “İslam Ahlak Klasikleri Bağlamında Klasik Nedir? Osmanlı Klasikleri Var mıdır?”, *İslam ve Klasik*, Sami Erdem ve M. Cüneyt Kaya (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s. 309-310.

2 Ömer Türker, “İslam Düşüncesinde Klasiklerin Oluşumu ve Değişimi”, *İslam ve Klasik*, Sami Erdem ve M. Cüneyt Kaya (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s. 368.

geleneğinin temel eserleri oluşmuştu. *el-Hidâye* kurucu metinlerden biri olan İmâm Muhammed'in *el-Câmi'u's-sağîr*'i ile mezhebin en meşhur muhtasarı Kudûrî'nin *el-Kitâb*'ını (*el-Muhtasar*) esas alması bakımından şerh geleneğinin bir parçası olarak görülebilirken, kendinden sonraki döneme tesiri bakımından ise bir *klasik metin* muamelesi gördüğü söylenebilir.

İslam düşüncesinin klasiklerine yönelik üç farklı alanda çalışma yapılabilir. Bunlar, ilgili bilim dalına ait ulemâ biyografileri, eserler ve alanın problemleri üzerine yapılacak araştırmalardır. Fıkıh ilmi çerçevesinde söylemek gerekirse öncelikle yapılması gereken fukahâ biyografilerinin (*tabakâtü'l-fukahâ*) ortaya konulması ve fakihler arası sosyal ağın meydana çıkarılmasıdır. Ardından literatür (*tabakâtü'l-kiütüb*) taraması yapılarak alanın dökümünün çıkarılması ve envanterinin sağlıklı bir şekilde tespitinin sağlanması gerekir. Bu iki çalışma en nihayetinde bir betimleme olmaktan öteye gidemeyecektir. Ancak bir sonraki aşamaya geçebilmek için *mevcudun* tespiti gerekmektedir. Son ve en önemlisi ise fıkıh alanının temel problemlerini (*tabakâtü'l-mesâil*) ortaya koymaktır. Bu ise fıkıh araştırmalarının şu anki durumuna bakıldığında ileri bir aşamayı ifade eder. Nitekim geleceğin inşası için tarihin problem odaklı okunmasına ihtiyaç vardır. Dolayısıyla diğer Hanefî klasikleri gibi *el-Hidâye* bizler için geçmişteki varlığı itibarıyla değil, geleceği inşa ederken istifade edilecek bir tarih (klasik) olması bakımından bir anlam ifade eder. Ancak bu çalışmada sadece ilk iki boyut dikkate alınmış ve fıkıhın özüne ilişkin problem odaklı çalışmalar sonraya bırakılmıştır.

Bu araştırmanın temel amacı, bilim tarihinin envanterinin çıkarılması anlamına gelen literatür çalışmalarına katkıda bulunmaktır. Bunu yaparken de fıkıh tarihinin, sistemli hukuk düşüncesi (mezhepler) tarihi olarak okunmasını öngörmektedir. Çağdaş İslam hukukunun fıkıh tarihini ictihad-taklit merkezli okuması tarihî realiteye muvafık değildir. Fıkıh literatürüne dair resim, hakikaten boşluklarla dolu olup fıkıh ilminin alt dallarının her bir türüne ve mezheplere ait literatür hâlâ detaylı bir envanterinin çıkarılmasını ve kataloglanmayı beklemektedir. Bu araştırmanın bir amacı da temsil gücü yüksek bir örnek olan *el-Hidâye* üzerinden fıkıh tarihi ve literatürünün hakikatine münasip bir nazarla okunmasına katkıda bulunmaktır.

I. Burhâneddin el-Mergînânî: Öğrenim Hayatı ve Telifleri

A. Öğrenim Hayatı

Tam adı, künyesi ve nispeti Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir b. Abdülcelil el-Fergânî el-Mergînânî'dir (ö. 593/1197). Lakabı ve unvanı ise Şeyhulislâm Burhâneddin'dir. Abdülhay Leknevî, onun soyunun Hz. Ebû Bekir'e dayandığını ve 8 Receb 511 (12 Kasım 1117) Pazartesi ikindiden sonra doğduğunu söyler.³ Zirikî'nin verdiği 530

3 Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, İstanbul: Eda Neşriyat, ts. (Leknevî'nin ön-sözü), c. 1, s. 3; Abdülhay el-Leknevî, *Mükaddimetü'l-Hidâye (el-Hidâye ma'a şerhi'l-'Allâme Abdilhay el-Leknevî içinde)*, c. 1, s. 11-12.

(1136) tarihinin, ders aldığı hocaları dikkate alındığında [mesela Sadrüşşehîd (ö. 536/1141-42); Necmeddin en-Neseî (ö. 537/1142)] hatalı olduğu anlaşılır.⁴

Mergînânî'nin ilim tahsili, onun hayatının büyük bir kısmını kapsamaktadır. O, çocukluğundan başlayarak ileriki yaşlara kadar ilim öğrenmeye, karşılaştığı ilim sahiplerinden bilgi ve icazetler almaya devam etmiştir. Nitekim "İlim tahsiline hiç ara vermediğim için arkadaşlarıma üstün geldim" demiştir.⁵ Bu durum bir yandan da onun öğrenim hayatını tam olarak tespiti güçleştirmektedir. Bu güçlüğü rağmen aşağıda onun ilim hayatı, seyahat ettiği şehirler ve hocaları bağlamında incelenecektir. Bu esnada tahmini olarak hangi tarihlerde nerelerde bulunduğuna işaret edilecektir.

Mergînânî, doğduğu yer olan Fergana (Mergînân) başta olmak üzere Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde ilim tahsili için yolculuklar yaptı. Buhârâ, Semerkand, Merv, Nişâbü, Mekke ve Medine'de bulundu. Bu bölge ve beldelelerde birçok âlimden ilim aldı. Hatta ilim aldığı hocalarını anlattığı bir eser telif etti.⁶ Mergînânî, sadece fıkıh ilminde değil, diğer birçok ilimde yetkindi.⁷

Mergînânî, ilimle iştigal eden bir aileye mensuptu. Önce doğduğu yerde babasından ilim aldı. Nitekim talebesi Burhânülislam ez-Zernûcî (ö. VI./XII. yüzyılın sonları), Mergînânî'nin bir eğitim vereceğinde derse Çarşamba günü başladığını ve "Babam da böyle yapardı" dediğini nakleder.⁸ Ayrıca anne tarafından dedesi Kadî Ömer b. Habîb'den fıkıh mesâîli ve hilâf konularında ilim aldı.⁹ Dedesi de önce Kadî Ahmed b. Abdülaziz ez-Zevzenî'den Debûsî'nin *el-Esrâr*'ını okumuş, ardından Serahsî'den ders almıştır. Mergînânî, bu dedesinin en büyük faziletinin ise es-Sadrüşşehîd'in babası Burhânüleimme el-Kebîr'le ders arkadaşlığı yapması

4 Ferhat Koca, "Mergînânî, Burhâneddin", *DİA*, 2004, c. 29, s. 182. Mergînânî hakkında yapılmış özel biyografi çalışması için bk. Hâmid b. Alî b. İbrâhîm el-İmâdî ed-Dımaşkı (ö. 1171/1758), "el-'İkdü's-semîn fî tercemeti Sâhibi'l-Hidâye Burhâniddin", *er-Resâilü'l-Hâmidîyye el-İmâdîyye*, Konya Yusuf Ağa Yazma Eserler Ktp., nr. 393, vr. 362^a-366^a; Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, Mecâmi', nr. 3445, vr. 146-149.

5 Burhânülislam Zernûcî, *Ta'limü'l-müte'allim tarîku't-te'allim*, Hartûm: Dârüs-Südân, 1425/2004, s. 61; Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1381, vr. 243^a.

6 Kefevî, *Ketâib*, vr. 214^a; Ebû'l-Hasan Sadreddin Ali b. Alaeddin Ali b. Muhammed İbn Ebû'l-İz, *et-Tenbih 'alâ müşkilâtü'l-Hidâye* (nşr. Abdülhakim b. Muhammed Şakir), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003/1424, neşredenin girişi, c. 1, s. 16-20.

7 Mergînânî'nin sekiz ayrı ilim dalında söz sahibi olduğu belirtilmiştir, bkz. Ebû'l-Hasan Nüreddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fî'l-esmâi'l-hanefiyye*, nşr. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed, Irak, 1430/2009, c. 1-2, s. 522; Mergînânî, *el-Hidâye* (Leknevî'nin önsözü), c. 1, s. 4; İbn Ebû'l-İz, *et-Tenbih*, neşredenin girişi, c. 1, s. 39-40.

8 Zernûcî, *Ta'limü'l-müte'allim*, s. 48; Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâtü'l-hanefiyye*, 2. baskı, (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cîze: Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1993/1413, c. 2, s. 629; Kefevî, *Ketâib*, vr. 201^a; 243^a; İbn Ebû'l-İz, *et-Tenbih*, neşredenin girişi, c. 1, s. 16.

9 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 644; İbn Ebû'l-İz, *et-Tenbih*, neşredenin girişi, c. 1, s. 22.

olduğunu söyler.¹⁰ Dedesinin vefatından sonra Ebü'l-'Usr Pezdevî'nin öğrencisi¹¹ ve Fergana meşâyihinin ileri gelenlerinden Ebü'l-Me'âlî Zahîrüddin Ziyad b. İlyâs'dan fıkıh dersleri aldı.¹² Ayrıca Kadı Saîd b. Yûsuf el-Hanefî'den mutlak icâzet aldı, onu *Meşyaha*'sında¹³ zikretti ve ondan hadis rivayet etti.¹⁴

Semerkand'da Ebü'l-Me'âlî Kays b. İshâk b. Muhammed el-Mergînânî'den (ö. 527/1133) dersler aldı. Aralarında çok yakın bir ilişki olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla 16 yaşında (527/1133) veya daha önce Semerkand'a gitmiş olmalıdır. Çünkü Kays'ın orada ikamet ettiği ve yine orada vefat ettiği kesindir.¹⁵

Yine Semerkand'da Maveraünnehir Hanefiliğinin mezhep reisi (*şeyhu'l-mezheb*) ve *el-Mebsût* yazarı Şeyhulislam Ali b. Muhammed b. İsmail el-İsbicâbî'den (ö. 535/1140) ders aldı.¹⁶ Mergînânî 25 yaşından önce Semerkand'da uzun süre kalmış olmalıdır. Nitekim *Meşyeha*'sında şöyle demiştir:

İsbicâbî'ye uzun süre derse gittim... Ondan *ez-Ziyâdât*'ı, *el-Mebsût* ve *el-Câmî*'in bir kısmını aldım. Bana mutlak fetvâ görevi vermişti. Bunu bana mübalağalı ve uzunca sözlerle yazmıştı. Ancak onun eserlerinin icâzetini almak nasib olmadı. Bunları diğer birçok hocam bana rivayet ettiler.¹⁷

Kendisinden ilim aldığı bir diğer hocası Minhâcüşşerîa Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseynî'dir. *Meşyaha*'sında ondan şöyle bahseder:

Ondan daha faziletli, daha bilgin, daha hafızası sağlam ve daha bereketli birini görmedim. Ona öğrencilik yapan kişi akranlarına üstün gelir ve zamanının önde geleni olurdu. Küçük yaşta ilme başladığımda 535/1140 yılına kadar ondan okudum, onun geniş ilminden istifade ettiğimi ve nurundan iktibaslarda bulunduğumu itiraf etmeliyim. İki *Câmî*'i (*el-kebîr* ve *es-sağîr*), *ez-Ziyâdât*'ı, hilâf yöntemini, "mebsût" tarzı eserlerin çoğunu, Hassâf'ın *Edebü'l-kâdî*'sini ve onun dayandığı birçok haber ve eseri ondan okudum.¹⁸

İlim almak için çeşitli zamanlarda Buhârâ'da bulundu. Orada Burhâneddin el-Kebîr Abdülâzîz b. Ömer b. Mâze'den (VI./XII. yy.'ın ilk çeyreği), ayrıca onun iki oğlu Sadrüssaîd Tâcülislâm (Tâceddin) Ahmed ve es-Sadrüşşehîd Hüsâmeddin

10 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 644.

11 Kefevî, *Ketâib*, vr. 164^a.

12 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 213; İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 16-17.

13 *Meşyehatü'l-fukahâ*, Mergînânî'nin ders aldığı hocalarını içerdiği tahmin edilen bir eser olup günümüze ulaştığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

14 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 225; İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 25.

15 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 712-3.

16 İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 17-18; bkz. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 2006, s. 56-57, 64-65.

17 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 592; İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 27-28.

18 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 319; Kefevî, *Ketâib*, vr. 205^a (Mergînânî'nin *Meşyaha*'sından naklen).

Ömer'den (ö. 536/1141) dersler aldı. *Meşyaha*'sında es-Sadrüşşehîd Ömer'den ders aldığını, nazar ve fıkıh tahsil ettiğini, ondan çok istifade ettiğini, onun kendisine değer verip, derslerde önde gelen talebeleri arasına aldığını, bununla birlikte eğitimi tamamlayamadığını ve onun ilmîni diğer talebelerinden tahsil ettiğini söyler.¹⁹ Muhtemeldir ki hocasının Katvan savaşında (5 Safer 536 / 9 Eylül 1141) şehit düşmesi bu inkıtâa sebep olmuştur.²⁰ Onun kardeşi Sadrüssaîd Ahmed'den de Buhâra'da dersler aldı. Onunla ilgili olarak Mergînânî, “tüm rivayetlerini (*mesmûât*) ve icâzet aldığı eserleri bana Buhara'da müşâfehe yoluyla icâzet verdi ve bu icâzeti kendi el yazısıyla yazdı” demiştir.²¹ *es-Siyerü'l-kebîr*'i Sadrüssaîd vasıtasıyla Serahsî'den almıştır.²² Sadrüssaîd, Karahıtaylılar tarafından kardeşinin yerine *Sadr*'lık görevine getirildi.²³

Ayrıca orada büyük Hanefî fakîhi Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî'den (ö. 537/1142) ders aldı. Onunla ilgili olarak şöyle demiştir:

Nesefî “Ben hadisi 550 hocadan naklediyorum” derdi. Bazı eserlerini ondan kırâat yoluyla (ona okuyarak) aldım. Yine ondan Zahîruddin Muhammed b. Osmân'ın kırâatıyla Hassâf'ın *el-Müsnedât* adlı eserini dinledim.²⁴

Ayrıca Ebû Hafs'ın oğlu Ebü'l-Leys Ahmed b. Ömer en-Nesefî'yi de eserinde zikretmiştir.²⁵ Ahmed b. Ömer, Semerkand'da ona icâzet vermiştir.²⁶

Yine Buhâra'da *Hulâsa* yazarı Tâhir b. Ahmed'in (ö. 542/1147) babası Kıvâmüddin Ahmed b. Abdürreşîd el-Buhârî ile karşılaştı ve ondan hadis rivayet etti.²⁷

Buhara'da *ez-Zâhid el-'Alâ'* Muhammed b. Abdurrahman el-Buhârî'den (ö. 546/1152) tüm teliflerini (*musannefât*) ve icâzetlerini (*müstecâzât*) müşâfehe yoluyla mutlak ve kendi el yazısıyla yazdığı bir icâzetle aldı ve onu *Meşyaha*'sında zikretti.²⁸

19 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 650.

20 Ahmet Özel, “Sadrüşşehîd”, *DİA*, 2008, c. 35, s. 426.

21 Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 189-190.

22 Serahsî'nin bu tariki ise şöyledir: Şemsüleimme Ebû Bekir ez-Zerencerî → Şemsüleimme el-Halvânî → Ebû Ali el-Hüseyn b. Hızır en-Nesefî → Ebû İbrâhîm İshâk b. Muhammed b. Hamdân el-Mühellibî (ö. 396) → Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakûb el-Hâzin → Ebû Muhammed Abdurrahim es-Sem'ânî → İsmail b. Tevbe el-Kazvîni → Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, bkz. Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 189-190.

23 Özel, “Sadrüşşehîd”, *DİA*, c. 35, s. 426.

24 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 660; Kefevî, *Ketâib*, vr. 213^b.

25 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 660.

26 Bu hocası hacca giderken 552/1157 yılında yolda eşkıyalar tarafından şehid edilmiştir bkz. Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 226-7.

27 Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 188-189; İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbîh*, neşredeninin girişi, c. 1, s. 19.

28 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 214.

Şeyhülislam Nasîrüddin Muhammed b. Süleyman el-Üşî'den tüm isnadlı rivâyetlerini el yazısıyla icâzet aldı ve onu *Meşyaha*'sında zikretti.²⁹ Ebü'l-Mehâsin Zahîrüddin el-Hasan b. Ali el-Mergînanî'den fıkıh ve hadis dersleri aldı. Tirmizî'nin eserini ayrıca icâzet yoluyla ondan da aldı.³⁰

Yine Buhâra'da Burhânüleimme Abdülaziz b. Ömer b. Mâze'nin öğrencisi Ebü'r-Rızâ Sedîdüddin Muhammed b. Mahmûd b. Ali et-Tirâzî'den (ö.~570/1175) ders aldı. Onu *Meşyeha*'sında zikretti ve "Bana Buhara'da icâzet verdi" dedi.³¹ Yine Burhânüleimme'nin öğrencisi Fergâna meşayihından Osman b. İbrahim b. Ali el-Hâkandî'den fıkıh ve diğer ilimleri okudu (*kırâat*) ve ondan müşâfehe yoluyla icâzet aldığını söyledi.³²

Belh meşayihının ileri gelenlerinden Ömer b. Muhammed b. Abdullah el-Bistâmî'den³³ ders aldı. *Meşyeha*'sında "Bize kendi eliyle tüm rivayetleri (*mesmû'ât*) için mutlak icâzet yazdı. Âlî isnad sahibiydi ve birçok ilimde geniş bilgisi vardı" demiştir.³⁴

Mergînanî ilmi seyahatlerini genel itibariyle Maveraünnehir ve Horasan bölgele-
rinde yaptı. Ancak hac yolculuğu sebebiyle 545/1150 senesinde Mekke ve Medine'ye
uğradı. Bu seferinde Ömer b. Abdülmümin el-Belhî (ö. 559/1163) ile yol arkadaşlığı
yaptı. Ondan hadis dinledi ve bazı fikhî meseleleri münazara ettiler.³⁵ Muhtemelen
gerek yolculuğu esnasında uğradığı şehirlerdeki gerekse Haremeyn'deki ulemayla
görüşmeler yaptı.³⁶

Mergînanî'da hadis eğitimi de aldı. Yetiştığı bölgede ilimle meşhur bir aileye
mensup olan Sâ'id b. Es'ad el-Mergînanî'den (ö. 593/1197) Tirmizî'nin *el-Câmi*'ni
sema tarihiyle isnadlı şekilde okudu.³⁷ Hadis eğitimine ileriki yıllarda da devam etti.
Mergînanî'da Abdullah b. Ebü'l-Feth el-Hânkâhî'den ders aldı; onu *Meşyeha*'sında
imâm, şeyh ve faziletli biri olarak zikretti.³⁸ Yine oraya yakın bir yer olan Rişdân/
Ristân'da görüştüğü Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Hatîbî'den kıraat yoluyla
hadis icâzeti aldığını *Meşyaha*'sında zikretti.³⁹

29 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 164-5. Şeyhülislam Nasîrüddin Muhammed, *el-Fetâva's-Sirâciyye* ya-
zarı Sirâcüddin Alî b. Osmân b. Muhammed b. Süleymân el-Fergânî el-Üşî'nin (ö. 575/1179)
dedesi olmalıdır. Nitekim Ali b. Osman'ın *el-Hidâye* müellifiyle ders arkadaşlığı yapmış olma-
sı ihtimalinden bahsedilir, bkz. Mehmet Sait Toprak, "Üşî", *DİA*, İstanbul 2012, c. 42, s. 230.

30 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 74.

31 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 363-4.

32 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 515.

33 Kureşî, *Cevâhir*, c. 4, s. 54 (Bistâmî'nin 530/1136 yılında hayatta olduğu tahmin edilmektedir).

34 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 664.

35 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 652; Mergînanî, *el-Hidâye* (Leknevî'nin önsözü), c. 1, s. 3.

36 İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredeninin girişi, c. 1, s. 20.

37 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 259.

38 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 313.

39 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 37.

Merv'e gittiğinde 545/1150'de Muhammed b. Abdullah el-Küşmîhenî'den Buhârî'nin *Sahîh'i*ni Firebrî rivayeti yoluyla, çoğunluğunu ona okuyarak (*kıraat*) ve geri kalanını da icâzet yoluyla aldı.⁴⁰ Yine Merv'de Ebû Tâhir Muhammed b. Ebû Bekir el-Büşencî'den tüm rivayetlerini müşâfehe yoluyla⁴¹ ve hocasının el yazılı icâzetiyle aldı. Bunlar arasında Ali b. Ahmed el-Vâhidî'nin *et-Tefsîrî'l-vasît* adlı eseri de vardır.⁴² Ayrıca Merv'de meşhur İbnü'l-Vezîr'in oğlu Muhammed b. el-Hasan b. Mes'ûd'dan Tahâvî'nin *Şerhu Ma'âni'l-âsâr*'ı ile birlikte onun tüm rivayetlerini (*mesmûât*) ve icâzetlerini (*müstecâzât*) müşâfehe yoluyla ve el yazılı icâzetle aldı. Onu da *Meşyeha'*sında zikretti.⁴³ Yine Merv'de Alaaddin es-Semerkandî'nin öğrencisi Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin el-Bendenîcî'den 545/1150'de müşâfehe yoluyla icâzet aldı ve ondan Müslim'in *Sahîh'i*ni sema yoluyla aldı. *Sahîh'i* aldığı silsile şu şekildedir: Ziyâeddin Bendenîcî → Muhammed b. Fazl el-Buhârî → Abdülgâfir el-Fârisî → Muhammed b. İsâ el-Cülûdî → İbrahim b. Muhammed b. Süfyân el-Fakîh → Müslim.⁴⁴

Yine 545/1150 yılında Bağdat'ta Ebü'l-Hasan Ali el-Gaznevî'den "İlim talep etmek her Müslümana farzdır" hadisini kıraat yoluyla aldığını söylemiştir.⁴⁵ Büyük ihtimalle hac ibadeti dönüşü Bağdat'a uğramıştır.

Ebû Sâbit Muhammed b. Ömer b. Abdülmelik el-Buhârî el-Müstemlî'den (ö. 554/1160) icâzet aldı ve onu *Meşyaha'*sında zikretti.⁴⁶

Nişâbûr'a gittiğinde Safiyyüddin Ebü'l-Berekât Abdullah b. Muhammed b. Fazl'dan müşâfehe yoluyla mutlak icâzet aldı.⁴⁷

Şemsüleimme es-Serahsî'nin en son öğrencisi Ebû Amr Osman b. Ali el-Bikendî'den (ö. 552/1157) ders aldı. Dolayısıyla silsilesi Bikendî aracılığıyla doğrudan Serahsî'ye ve Muhamed b. İbrahim el-Hasîrî'ye (ö. 500/1107) ulaştı. *Meşyeha'*sında bu hocasından bahsetti.⁴⁸

Seyahatleri ve de ilmî ve siyâsî ilişkileri bağlamında Mergînânî'nin hayatına bakıldığında Orta Asya Hanefî ilim çevrelerinde önde gelen âlimlerden ders aldığı,

40 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 215-6.

41 *Müşâfehe*, kıraati bizzat hocanın yakınında bulunarak onun ağzından almak ve gerekirse ona okumak ve tashih ettirmek demektir (bkz. Abdülhamit Binşik, "Kıraat", *DİA*, 2002, c. 25, s. 430).

42 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 99. Kureşî, Büşencî'nin biyografisinde sadece Mergînânî'nin *Meşyaha'*sından nakilde bulunmuştur.

43 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 133.

44 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 146-147; İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 31-32.

45 Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *et-Tecnîs ve'l-mezîd*, thk. Muhammed Emin Mekki, Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 2004/1424, c. 1, s. 83.

46 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 288.

47 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 341-342.

48 Kefevî, *Ketâib*, vr. 173^b-174^a. el-Bikendî h. 465'te doğmuş ve Hâherzâde Ebû Bekr b. Muhammed el-Buhârî'den (ö. 483/1090) ders almıştır. Ayrıca dayısı, Muhammed b. İbrahim el-Hasîrî'nin önde gelen öğrencilerindendir, bkz. Saffet Köse, "Hasîrî, Muhammed b. İbrahim", *DİA*, c. 17, s. 383-384.

zamanında Buhara Hanefî hukuk okulunun en meşhur isimleri arasına girdiği görülmüştür.⁴⁹ V-VII. (XI-XIII.) yüzyıllarda Buhârâ'da sadece akademik yönüyle değil, siyâsî, iktisadî ve kültürel hayat bakımından da etkili "Burhân Ailesi" hüküm sürmüştür. Bu aileden Hanefî fukahâsının önde gelen temsilcileri yetişmiştir. Bu tarih boyunca aile, bölgedeki yönetim değişikliklerinin tahrip edici gücüne karşı durarak istikrarı sağlamaya çalışmıştır.⁵⁰ Bu aileye mensup fakihler Burhânüddin, Burhânü'l-eimme, Burhânü'l-mille ve 'd-dîn gibi lakaplar almışlardır. Ailenin bilinen ilk reisi Burhâneddin Abdülazîz b. Ömer b. Mâze, Merv'de yaşarken Selçuklu Sultanı Sencer (ö. 552/1157) tarafından Merv'in alınmasının ardından Buhârâ'ya "sadr" olarak tayin edilmiş ve Sencer'in kız kardeşiyle evlendirilmiştir. Önemli bir Hanefî âlim olan Abdülazîz b. Ömer, VI./XII. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat etmiştir. Onun yerine geçen oğlu Hüsâmeddin Ömer (ö. 536/1141), Sultan Sencer'le birlikte Karahıtaylar'a karşı katıldığı Katvan Savaşı'nda (5 Safer 536/9 Eylül 1141) şehid düştüğü için "es-Sadrü's-şehîd" lakabıyla anılmıştır. Bu tarihten sonra Burhân ailesi Karahıtaylar'a tâbi olmakla birlikte dinî ve siyâsî güçlerini korumuşlardır. Bu ailenin ilmî ve siyâsî otoritesinden faydalanmak isteyen Karahıtaylar, Sadrüşşehîd'in ardından yerine kardeşi Sadrüssaîd Tâcülislâm (Tâceddin) Ahmed b. Abdülazîz'i getirmişlerdir. Burhan ailesi Sultan Sencer'in lutuf ve ihsanına nail olmuştur.⁵¹

Mergînânî bu aile ile yakın ilişki halindeydi. Ailenin ileri gelen temsilcileri Sadrüşşehîd Hüsâmeddin Ömer (ö. 536/1141) ve kardeşi Sadrüssaîd Tâcülislâm Ahmed'den ders almıştır. Bu ailenin Mergînânî'yi himaye ettiği söylenebilir. Ayrıca Mergînânî'nin zamanının en önemli Hanefî âlimlerinden Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) ve Şeyhulislam Ali el-İsbîcâbî'den (ö. 535/1140) de dersler alması ilmî çevrelerle ilişkilerini göstermesi bakımından önemlidir.

Mergînânî, 14 Zilhicce 593 (4 Kasım 1197) yılında vefat etti. Semerkand'da defnedildi.⁵²

49 Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu, Vakıf Hukuku Bağlamında X-XII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, s. 100.

50 Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 32-3; Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, 1992, c. 6, s. 365.

51 Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957, c. 1, s. 18; c. 2, s. 432; Murat Şimşek, *Mezhlepşme Sürecinde Hanefîlik Tarih ve Usûl*, Konya 2014, s. 125-126; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmîleri, İlmî ve Siyâsî İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, Ömer Türker ve Osman Demir (eds.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 64; Ali Öngül, "Burhân Âilesi", *DİA*, 1992, c. 6, s. 430-432; Özel, "Sadrüşşehîd", *DİA*, c. 35, s. 426.

52 Kureşî, *Cevâhîr*, c. 2, s. 648; İbn Ebû'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 46; Koca, "Mergînânî, Burhâneddin", *DİA*, c. 29, s. 182. Bir rivâyette, Semerkand Câkerdize Mahallesi Kâbristanlığı'nda "Muhammediyyûn" adında bir bölümün bulunduğu ve burada çoğu Hanefî olan 400 civarında Muhammed isminde fakihin yattığı söylenir. Hatta Mergînânî'nin (ö. 593/1197) buraya defnedilmek istendiği, ancak ismi Muhammed olmadığı için ancak yakınına bir yere defnedilebildiği de rivâyet edilir. Bkz. Osman Aydın, ➤

Çağdaş âlimler tarafından ilmî yetkinliği kabul edilmiştir. Mesela Kâdîhân (ö. 592/1196), Ebû Nasr Zeynüddîn Attâbî (ö. 586/1190), Burhâneddin Mahmûd b. Ahmed b. Abdülaziz b. Mâze ve Zahrüddin el-Buhârî bunlardandır. Biyografi yazarları ise akranları yanında öne çıktığını, sekiz ilimde bilgi sahibi olduğunu söylemişler, onu Şeyhulislam, Allâme Muhakkik, Mâverâünnehir'in âlimi ve Burhâneddin lakaplarıyla anmışlardır.⁵³

Osmanlı biyografi müellifi Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî (ö. 990/1582), eserinde Mergînânî'den uzun övgü sıfatlarıyla bahsetmektedir.⁵⁴

İbn Kemâl (ö. 940/1534), Mergînânî'yi *ashâbü't-tercîh*'den saymıştır.⁵⁵ Ancak Ebû Firâs el-Gassânî, İbn Kemal'i tenkit ederek Mergînânî'nin mezhebe müctehid sayılması gerektiğini ileri sürmüştür.⁵⁶ Kefevî de bu konuda İbn Kemâl'i tenkit etmiştir. Ona göre *el-Hidâye* yazarı *ashâbü't-tahrîc*'tendir.⁵⁷

B. Mergînânî'nin İlim/Eğitim Silsileleri

Fakihler arası sosyal ağ bağlamında Mergînânî'nin ilim aldığı hocaları ve kendisinden ilim alan talebeleri incelendiğinde Hanefî mezhebi içerisindeki konumunu belirlemede önemli ipuçlarına ulaşılabılır.

Fethinden Samaniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, s. 438-9.

53 Ebü'l-Hasan Nüreddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye fi'l-esmâ'il-hanefiyye*, nşr. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed, Irak, 1430/2009, c. 1-2, s. 522; Mergînânî, *el-Hidâye* (Leknevî'nin önsözü), c. 1, s. 4; İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 39-40.

54 Kefevî, *Ketâib*, vr. 213^b. Kefevî onun için şöyle der: İmâm, fakih, hâfız, muhaddis, müfessir, ilimleri kendinde toplayan, sanatları zapteden, işini sağlam yapan, muhakkik, nazar sahibi, müdakkık, zahid, vera sahibi, kabiliyetli, harama helale dikkat eden, faziletli, göz kamaştıran, uyanık, maharetli, usulcü, edib, şair, asrında ilim ve edebiyatta benzeri görülmeyen, hilaf ilminde kuvvetli, mezhepte derin vukufu olan bir âlimdir.

55 Hasan Özer, "İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 14, s. 358.

56 Mergînânî, *el-Hidâye* (Leknevî'nin önsözü), c. 1, s. 6; İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 44. Şihâbeddin Mercânî (ö. 1889) de bu tasnifi eleştirmiştir. Tartışmalar için bkz. Muhammed Zâhid Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fi sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Kahire 1368/1948, s. 25; a.mlf., *Lemehâtü'n-nazar fi sîreti'l-İmâm Züfer*, Humus 1388/1969, s. 24; Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 2010, s. 63-66; Osman Şâhin, "İslâm Hukukunda Fetvâ Usûlü", Doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun 2002, s. 68-69; Ebubekir Sifil, "Zâhid Kevserî", *DİA*, XLIV, 881; Ahmet İnanır, "İbn Kemal'in Tabakâtü'l-Fukahâsi ve Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 37, Erzurum 2012, s. 66-86. Bu çalışmalarda tarihsel öncelik ile mesele / problem eksenli düşünce dikkate alınmaksızın İbn Kemâl tenkit edilmiştir. İbn Kemal'in tercihlerinin mesâil merkezli olma ihtimali oldukça yüksektir.

57 Kefevî, *Ketâib*, vr. 215^b-216^a. Kefevî, İbn Kemâl'in tasnifini zikrettikten sonra şöyle demektedir: "O, bu risâlesini hicri 920 tarihinden evvel yazdı. Daha sonra (20 yıl) ömür sürdü. Birçok ilimde derinleşti, hasımları ile arasındaki problemleri çözdü." Bu konuda bkz. Kefevî, *Ketâib*, vr. 97^a; Şimşek, *Hanefîlik*, s. 89-95.

Kefevî'nin rivâyet silsilesi (*mu'an'anât*) yoluyla verdiği hoca-talebe ilişkileri -ki aynı zamanda icâzet silsilelerini gösterir- incelendiğinde Hanefî mezhebi silsilelerinin V. asrın sonuna kadar Irak'ta bir tarıktan, Orta Asya'da ise iki ayrı yoldan devam ettiği görülür. Mergînânî de Horasan-Maveraünnehir bölgesindeki ilim halkalarına bağlı olarak bu geleneğe dâhil olmuştur. Bu halka, temelde Orta Asya, yani Buhârâ ve Semerkand bölgelerinde gelişen ilim geleneğini ifade eder. *el-Hidâye*'de Irak bölgesine ait Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ının da esas alınması, bu bölgenin ilim geleneğinin gözardı edilmediğine işaret olarak görülebilir.⁵⁸

Sonraki dönemlerden geriye doğru bakıldığında mezhebin gerek fîrû gerekse usûl açısından ana hatlarını gösteren silsilenin Buhârâ'da gelişen ilim geleneği olduğu görülür. Çünkü muahhar dönem Hanefîliğin büyük temsilcilerinin ilim aldıkları silsileler bu zincire dayanmaktadır. Bu silsilede ana güzergâh noktasında bulunan meşhur Hanefî fakihleri yer alır. Klasik sonrası dönemde bu kişiler arasında *el-Hidâye* yazarı Mergînânî önemli bir yer işgal eder. *el-Hidâye*'nin Hanefî fıkıh geleneğindeki etkisi de bunu göstermektedir.

Mâverâünehir'de teşekkül eden ve Mergînânî'nin fıkıh öğrendiği bu ilim geleneğinin ana silsilesi şu şekildedir:⁵⁹

Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197)
→ es-Sadrüşşehîd Hüsâmeddin Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (ö. 536/1141) ve Sadrüssaîd Tâceddin (ö. 551-559/1156-1163 yılları arası)
→ Burhânüleimme Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (VI./XII. yy.'ın ilk çeyreği)
→ Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090)
→ Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060)
→ Ebû Ali en-Nesefî (ö. 424/1033)
→ Muhammed b. el-Fazl el-Buhârî (ö. 381/991)
→ Abdullah es-Sebezmûnî (ö. 340/952)
→ Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878)
→ Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 216/831)
→ İmâm Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)
→ Ebû Hanîfe (ö. 150/767).

Bu silsilenin, Serahsî'ye kadarki kısmı standart bir yapı arz ederken, Serahsî'den itibaren birkaç kola ayrılmaktadır. Silsilenin İbn Mâze (Burhân) ailesi kanalıyla Mergînânî'ye ulaştığı görülür.

Mergînânî, Maveraünnehir bölgesinde diğer önemli silsilelerden de ilim ve icâzet almıştır. Bunlar Ebû Ca'fer el-Hindüvânî (ö. 362/973) ve Ebû Mansûr el-Mâturîdî

58 Silsileler hakkında bkz. Şimşek, *Hanefîlik*, s. 115-123.

59 Kefevî, *Ketâib*, vr. 213^b; 371^b-372^a.

(ö. 333/944) ile iki ayrı koldan temsil edilen ve daha sonra hocası Necmeddin Ömer en-Neseî' de (ö. 537/1142) birleşen ilim halkalarıdır.⁶⁰

Semer kand ilim çevresinden Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (ö. 333/944) içinde yer aldığı silsile şöyledir:⁶¹

Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197)
→ Necmeddin Ömer en-Neseî (ö. 537/1142)
→ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100)
→ İsmail b. Abdussâdık el-Beyârî (ö. 494/1100)
→ Abdülkerim el-Pezdevî (ö. 390/999)
→ Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944)
→ Ebû Bekir el-Cûzcânî (ö. III/IX. yy.)
→ Ebû Süleyman el-Cûzcânî (ö. 200/815'ten sonra)
→ İmâm Muhammed (ö. 189/805)
→ Ebû Hanîfe (ö. 150/767).

Yine bu tarihten Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin el-Bendenîci vasıtasıyla ilim almıştır. Bendenîci, Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) ile *Tuhfetü'l-fukahâ* yazarı Alaaddin es-Semer kandî'nin (ö. 539/1144) öğrencisidir. Mergînânî'nin Alaaddin es-Semer kandî ile görüşmüş olma ihtimali büyüktür.

Burada verilen listeler Kefevî'nin *Ketâib* adlı eserinde zikredilen isnadlar dikkate alınarak hazırlanmıştır. Elbette Mergînânî'nin bunlardan başka birçok ilim ehlinde ders aldığı malumdur. Nitekim öğrencisi ez-Zernûci *Ta'limü'l-müte'allim* adlı eserinde Mergînânî'nin *el-Meşyeha*'sından şu cümleyi nakleder: "Nice büyük âlimle karşılaştım, ancak onlardan bir tahricta bulunmadım." Kaçırıldığı bu fırsata pişmanlığını bir şiirle dile getirmiştir.⁶²

C. Öğrencileri ve Devam Eden Tadrîs Silsileleri

Önde gelen öğrencileri arasında oğulları Celâleddin Muhammed, Nizâmeddin Ömer ve İmâdüddîn yer alır. Torunu *Füsûlü'l-İmâdi* yazarı Ebü'l-Feth Zeynüddin Abdürrahîm (ö. 670/1271) ise önemli bir Hanefî fakihidir.⁶³ Bir diğer önemli öğrencisi Şemsüleimme Muhammed b. Abdüsettar el-Kerderî'dir (ö. 642/1244). Kerderî Semer kand'da Mergînânî'den *el-Hidâye*'yi ilk okuyan öğrencisi olmuş ve onu rivayet etmiştir.⁶⁴ Ayrıca *el-Füsûl* yazarı Ebü'l-Feth Mecdüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Üsrüşenî (ö. 637/1240'tan sonra) ve onun babası Mahmûd b. Hüseyin de Mergînânî'den ilim almıştır.⁶⁵ Öğrencisi Burhânülislam ez-Zernûci *Ta'limü'l-*

60 Kefevî, *Ketâib*, vr. 213^b, 373^a.

61 Kefevî, *Ketâib*, vr. 287^a.

62 Zernûci, *Ta'limü'l-müte'allim*, s. 74; Kefevî, *Ketâib*, vr. 214^a.

63 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 657; c. 3, s. 277; Kefevî, *Ketâib*, 214a-b.

64 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 229; Mergînânî, *el-Hidâye* (Leknevî'nin önsözü), c. 1, s. 5.

65 Kefevî, *Ketâib*, vr. 214^a.

müte'allim adlı eserinde birçok yerde hocası Mergînânî'den örnekler vermiştir.⁶⁶ Ayrıca öğrencileri arasında Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekir, Kadı Muhammed b. Ali b. Osman es-Semerkandî sayılır.⁶⁷

Hamîdüddin ed-Darîr (ö. 666/1268) ise *el-Hidâye*'yi Kerderî'den okudu.⁶⁸ er-Râmîşî'den de İbnü't-Türkmânî Tâcüddîn Ahmed'in (ö. 744/1343) babası Fahreddin Osman el-Mardînî, *el-Hidâye*'yi icâzetle aldı.⁶⁹ Yine Şemsüleimme el-Kerderî'den *el-Hidâye*'yi Ebü'l-Berekât en-Nesefî okudu.⁷⁰ Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî (ö. 714/1314) de Nesefî'den ilim aldı.⁷¹ Siğnâkî ayrıca Kerderî tarihiyle Hâfızuddin el-Kebîr Muhammed b. Nasr el-Buhârî (ö. 673/1274) ve Fahreddin Muhammed b. Muhammed el-Mâymergî'den *el-Hidâye*'yi sema yoluyla rivayeten aldı ve 700/1300'de eseri *en-Nihâye* adıyla şerh etti. Bu şerhinde "eş-Şeyh" kelimesiyle Hâfızuddin el-Kebîr'i, "Üstâz" lafzıyla ise Mâymergî'yi kastetmiştir.⁷²

Şârihi Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) de *el-Hidâye*'yi Kerderî tarikinden almıştır. O, bu icâzet silsilesini şöyle verir:⁷³

Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384)
→ Kıvâmuddin el-Kâkî (ö. 749/1348)
→ Hüseyin b. Ali es-Siğnâkî (ö. 714/1314) ve <i>Keşfü'l-esrâr</i> yazarı Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330)
→ Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244)
→ Burhânüddin el-Mergînânî (ö. 593/1197).

Şârihlerinden Seyyid Celâleddin Ahmed el-Kurlânî (ö. 767/1366) de *el-Hidâye*'yi kraat, sema, rivayet ve dirayet yoluyla Siğnâkî'den aldı ve ona *el-Kifâye* adıyla bir şerh yazdı. Kurlânî'den *el-Hidâye*'yi alanlar arasında şunlar vardır: Kâriülhidâye Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali'nin (ö. 829/1426) hocası Alaaddin es-Seyrâmî, Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'nin (ö. 827/1424) babası Nâsirüddin Muhammed b. Şihâb, *Cevâhîrül-fıkh* yazarı Sa'd Nemedpûş ve *el-Hidâye* yazarının altıncı kuşak torunu Abdülevvel b. Burhaneddin Ali.⁷⁴

Kâriülhidâye, *el-Hidâye*'yi Ekmeleddin el-Bâbertî'den on altı defa okumuştur.⁷⁵ İbnül-Hümâm es-Sivâsî (ö. 861/1457), hocası Kâriülhidâye'den on dokuz yıl boyunca

66 Bkz. Zernüci, *Ta'limü'l-müte'allim*, s. 48, 61, 74.

67 Kureşî, *Cevâhir*, c. 3, s. 265; İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbih*, neşredenin girişi, c. 1, s. 38.

68 Kefevî, *Ketâib*, vr. 266^b.

69 Kefevî, *Ketâib*, vr. 280^b.

70 Kefevî, *Ketâib*, vr. 275^a.

71 Kefevî, *Ketâib*, vr. 275^a.

72 Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *DİA*, c. 37, s. 165.

73 Kefevî, *Ketâib*, vr. 286^a.

74 Kefevî, *Ketâib*, vr. 327^a.

75 Hüseyin Kayapınar, "Kâriülhidâye", *DİA*, 2001, c. 24, s. 495.

el-Hidâye'yi okuduktan sonra 829'da (1426) şerhine başlamıştır. O, *el-Hidâye*'yi aldığı icâzet silsilesini şöyle zikreder:⁷⁶

İbnül-Hümâm es-Sivâsî (ö. 861/1457)
→ Kâriülhidâye Sirâcüddîn Ömer b. Ali (ö. 829/1426)
→ Alaaddin es-Seyrâmî
→ Celâleddin Ahmed el-Kurlânî (ö. 767/1366)
→ Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330)
→ Hâfızuddîn el-Kebîr Muhammed b. Nasr el-Buhârî (ö. 673/1274)
→ Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244)
→ Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197).

Bedreddin el-'Aynî (ö. 855/1451) de *el-Binâye* adlı şerhinde *el-Hidâye*'yi dört ayrı tarikten, Anadolu (Antep), Dimeşk (Halep) ve Mısır'da icâzet yoluyla aldığı belirtmiş ve Mergînânî'ye ulaşan silsilelerini vermiştir.⁷⁷

Anadolu ile Memluklu Mısır uleması arasındaki karşılıklı bilgi alışverişi Osmanlı ilim geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Hatta Molla Fenârî ve onun gibi Mısır'da eğitim gören diğer ulema dikkate alındığında Osmanlı ilim geleneğinin bu minvalde şekillendiği söylenebilir. Osmanlı kuruluş döneminde (1299-1453) Orta Asya ve Dimaşk ilim gelenekleri devam etmekteydi. Ancak Mısır-Memluk ilim geleneği Osmanlı üzerinde nispeten daha etkili olmuştur. Bunu Kefevî'nin verdiği fıkıh icâzet silsileleri ve *el-Hidâye* üzerine yapılan çalışmalar özelinde gözlemek mümkündür.⁷⁸

Burada Osmanlı ulemasının fıkıh ilmini aldıkları iki silsileyi örnek verebiliriz:⁷⁹

1. Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) ilim silsilesi:⁸⁰

Molla Hüsrev (ö. 885/1480)
→ Molla Yegân Muhammed b. Armağan (ö. 865/1461 civarı) ve Molla Fenârî'nin oğlu Yûsuf Bâlî (ö. 840/1436-37)
→ Molla Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî (ö. 834/1431)
→ Ekmelüddin el-Bâbertî (ö. 786/1384)
→ Kıvâmuddin el-Kâkî (ö. 749/1348)

76 Kefevî, *Ketâib*, vr. 355^a; Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, 2000, c. 21, s. 88.

77 Bedreddin Mahmûd el-'Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, nşr. Eymen Salih Şaban, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/2000, c. 1, s. 103-104.

78 Örnek olarak Hâmid el-'İmâdî'nin *el-Hidâye* şerhleri bağlamında fıkıh ilmini ahzeylediği tarikler zikredilebilir (bk. "el-'İkdü's-semîn", nr. 393, vr. 363^b-364^b).

79 Bkz. Şimşek, *Hanefîlik*, s. 110-115.

80 Kefevî, *Ketâib*, vr. 369^b-371^b; Hızır Bey'in biyografisinde verdiği silsileden hareketle eklenmiştir (Kefevî, *Ketâib*, vr. 371^b-372^a).

→ el-Hüseyn b. Ali es-Siğnâkî (ö. 714/1314)
→ Hâfızuddîn el-Kebîr Muhammed b. Nasr el-Buhârî (ö. 673/1274)
→ Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244)
→ Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197)
→ es-Sadrüşşehîd Hüsâmeddin Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (ö. 536/1141)
→ Burhânü'l-eimme Abdülaziz b. Ömer b. Mâze (VI./XII. yy.'ın ilk çeyreği)
→ Şemsüleimme Serahsî (ö. 483/1090)
→ Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060)
→ Ebû Ali en-Nesefî (ö. 424/1033)
→ Muhammed b. el-Fazl el-Buhârî (ö. 381/991)
→ Abdullah es-Sebezmûnî (ö. 340/952)
→ Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878)
→ Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 216/831)
→ İmâm Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)

2. Hafızuddin İbnü'l-Bezzâzî el-Kerderî'nin (ö. 827/1424) ilim/fıkh silsilesi ise şu şekildedir:⁸¹

→ İbnü'l-Bezzâzî (ö. 827/1424)
→ babası Muhammed b. Şihabuddin el-Kerderî
→ Seyyid Celâleddin Ahmed el-Kurlânî (ö. 767/1366)
→ Sâhibu'n-Nihâye el-Hüseyn b. Ali es-Siğnâkî (ö. 714/1314)
→ Hâfızuddîn el-Kebîr Muhammed b. Nasr el-Buhârî (ö. 673/1274)
→ Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244)
→ Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197)
→ Necmeddin Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142)
→ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100)
→ Ebû Yâkûb es-Seyyârî
→ Ebû İshâk en-Nevkadî (ö. 434/1042)
→ Ebû Ca'fer el-Hindüvânî (ö. 362/973)
→ Ebü'l-Kâsım es-Saffâr (ö. 326/938)
→ Nusayr b. Yahyâ (ö. 268/881)
→ Muhammed b. Semâ'a (ö. III. yy.'ın ilk yarısı)
→ Ebû Yûsuf (ö. 182/798)
→ Ebû Hanîfe (ö. 150/767).

Bu silsileler kısaca değerlendirildiğinde isnadlarda ana noktada Mergînânî'nin bulunduğu görülür. Molla Hüsrev'in silsileleri İbn Mâze vasıtasıyla Ebû Hanîfe'ye

81 Kefevî, *Ketâib*, vr. 373^a.

ulaşırken, İbnü'l-Bezzâzî ise Mergînânî'nin diğer hocası olan Ömer en-Nesefî, onun da hocası olan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî kanalıyla imâma ulaşmaktadır.⁸² Osmanlı ilim geleneği ayrıca Sadruşşerîa es-Sânî kanalıyla da ilim almıştır. Özellikle *el-Vikâye* üzerine yapılan çalışmalar çerçevesinde bu silsileler de göz önünde bulundurulmalıdır.⁸³ Kefevî, önceki birçok ilim geleneğini şahsında toplayan Mergînânî'nin birçok hocası ve silsilesi (*mu'an'anât*) olduğunu da ifade eder.⁸⁴

Coğrafi bölgeler bakımından fıkıh eserlerine bakıldığında, ulema kendi bölgelerinin toplumsal şartları ve ihtiyaçlarını dikkate alarak temel metinleri şerhlerle yeniden inşa etmişlerdir. Nitekim Memlûk ve Osmanlı coğrafyasında fıkıhın serüveninin kendine has özelliklerinin bulunduğu malumdur. Fatımîlerin yıkılışının ardından yeniden kurulan Mısır Memlûk eğitim sistemi rivayet ağırlıklıdır. Dolayısıyla Memlûk coğrafyasındaki anlayış da bu minvalde gelişmiştir. Bunu *el-Hidâye* şarihlerinden ikisi üzerinden şöyle ifade edebiliriz: Memlûk düşüncesi ortamında yetişen Bedreddin el-'Aynî ve İbnü'l-Hümâm'ın hadis merkezli bir anlayışla *el-Hidâye*'yi şerh ettikleri, kimi yerlerde sahih gördükleri hadisler lehine mezhep hükümlerini tadil etme yoluna gittikleri görülür. Bunu yaparken müellif ve ilk dönem Hanefîleri yerine kendilerinden hemen önceki şârih el-Bâbertî'yi tenkit etmeyi tercih etmişlerdir.⁸⁵ Bu durum hicri VIII., IX. ve X. asırlarda rivayet merkezli anlayışın yaygınlaştığı ve ilk dönemlerdeki ekoller (re'y ve hadis) ve mezhepler arasındaki tartışmaların bu dönemde bir uzlaşya dönüştüğü şeklinde yorumlanabilir.

D. Eserleri

1. *Bidâyetü'l-mübtedî*. Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile İmâm Muhammed'in *el-Câmi'us-sağîr*'indeki mesaili bir araya getirmek suretiyle yazmıştır. Eserde İmâm Muhammed'in tertibini esas almıştır. Mergînânî bu eserler ilgili olarak şöyle demiştir:

Eğitim hayatımın ilk yıllarında her konuyu içeren, küçük hacimli ama tesiri büyük bir fıkıh kitabı yazmak aklıma gelmişti. İleriki dönemlerde Kudûrî'nin metninin özlü ve veciz olmak bakımından en güzel eser olduğunu gördüm. Zamanımızın ileri gelenlerinin ayrıca *el-Câmi'us-sağîr*'i hıfzeta teşvik ettiklerini müşahade ettim. Bu iki eseri gerekli olmadıkça konu dışına çıkmayarak birleştirmeye karar verdim ve bu eseri yazdım.⁸⁶

82 Kefevî'nin, Mergînânî ile Molla Hüsrev ve Hızır Bey arasındaki ilim zinciri için İbn Mâze kanalını zikretmeyi tercih ettiği görülür. Bu silsileyi Ömer en-Nesefî varyantını kullanarak kurmak mümkün olduğu gibi, İbnü'l-Bezzâzî silsilesini de İbn Mâze kanalı üzerinden kurgulamak imkân dâhilindedir. Kefevî'nin bu tercihlerinin hangi gerekçelere dayandığı araştırılması gereken bir konudur. Kefevî, *Ketâib*, vr. 373^a.

83 Bkz. Kefevî, *Ketâib*, vr. 291^b; 359^b; Şimşek, *Hanefîlik*, s. 86-87, 112.

84 Kefevî, *Ketâib*, vr. 287^a.

85 Şükrü Özen, "Bölgesel Fıkıh Ekolleri", yayımlanmamış bildiri, oturum başlığı: "Fıkıh Havzalarında Oluşan Mirasımızın Değeri", XI. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı, 24-25 Mayıs 2014, Konya.

86 Mergînânî, *el-Hidâye* (Leknevî'nin önsözü), c. 1, s. 4.

Birçok yazması bulunan bu eser defalarca basılmıştır.⁸⁷ İlk baskısı Kahire’de yapılmıştır.⁸⁸ Ebû Bekir b. Ali el-Âmilî (ö. 765/1364) tarafından manzum hale getirilmiştir.⁸⁹

2. *Kifâyeti’l-müntehî*. Mergînânî’nin *el-Hidâye*’nin girişinde bahsettiği üzere, ilk başta *el-Bidâye*’ye uzunca bir şerh yazmaya başlamış, imkân bulup tamamlamak üzereyken oldukça geniş olması sebebiyle insanların terketmesinden endişe ettiği için *el-Hidâye*’yi yazmaya karar vermiştir.⁹⁰ Kaynaklarda bu eserin 80 cilt civarında olduğu⁹¹ ve Moğol vakasında kaybolduğu ve bulunamadığı⁹² ifade edilmiştir. Rumi Kazaskeri Kadızâde Efendi *Fethu’l-Kadîr*’in tekmilesinde vekâlet bahsinde, bu eserin nüshasının varlığını bilmediklerini ve bunu gören birini de duymadıklarını söyler.⁹³ Ali el-Kârî de İbn Tokmâk’tan bu eserin Moğol istilasında kaybolduğunu ve bulunamadığını nakleder.⁹⁴ Kâtip Çelebi de nüshasının mevcut olmadığını belirtir.⁹⁵

3. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî*. Aşağıda eser hakkında bilgi verilecektir.

4. *et-Tecnîs ve’l-mezîd*. Klasik fıkıh kitaplarının sistematığına sahip, *vâkıât* türü hacimli bir eserdir.⁹⁶ Eserin başından “Kitâbü’l-hacc”ın sonuna kadar olan bölümü 2004’te yayımlanmıştır.⁹⁷ Mergînânî bu eseri mütekaddiminin nâdir olarak değinip, çoğunlukla görüş beyan etmediği, bu nedenle müteahhirinin istinbat ettiği hükümleri beyan etmek üzere kaleme aldığını; aslında bunu hocası Sadrüşşehid Hüsâmeddin’in planladığını ancak şehid olması nedeniyle tamamlayamadığını,

87 Mergînânî, *et-Tecnîs*, neşredenin girişi, c. 1, s. 39-40.

88 Mergînânî, *Kitâbü Bidâyeti’l-mübtedî*, Kâhire: Matbaatü’l-Fütûh, 1355/1936.

89 Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmî’l-kütüb ve’l-fünûn* (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsî’l-‘Arabî, ts.), c. 1, s. 228.

90 Mergînânî, *el-Hidâye*, c. 1, s. 11.

91 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 628; İbn Kutluboğa Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 1992, s. 207; Taşkoprızâde Ahmed Efendi, *Miftâhü’s-sa’âde ve misbâhü’s-siyâde fi mevzû’âtî’l-‘ulûm*, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1405/1985, c. 2, s. 238.

92 Ali el-Kârî, *el-Esmârü’l-ceniyye*, c. 1-2, s. 523; İbn Ebü’l-‘İz, *et-Tenbih*, neşredenin girişi, c. 1, s. 50.

93 Kadızâde Rumi Edirnevî Şemseddin, *Netâyiciü’l-efkâr tekmiletü’l-Fethi’l-Kadîr*, Bulak 1316, s. 84.

94 Ali el-Kârî, *el-Esmârü’l-ceniyye*, c. 1-2, s. 523.

95 Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, c. 1, s. 227. Dublin’deki Chester Beatty Kütüphanesi’nde ve Bağdat’taki Irak Müzesi’nde yazmaları bulunduğu (*el-Fihrisü’ş-şâmil li’t-türâs*) bilgileri ihtiyatla karşılanmalıdır, bkz. Abdullah Üsâme Hüsnî Yûsuf, “Dirâse ve tahkik min evveli bâbi’l-kasâme ilâ nihâyeti kitâbi’l-ma’âkıl min mahtûti *Gâyeti’l-beyân ve nâdirati’z-zamâm fi âhiri’l-evân*”, Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, Külliyyetü’ş-Şerî’a ve’l-Kânûn, Kahire 1432/2011, c. 1, s. 23.

96 Koca, “Mergînânî, Burhâneddin”, *DİA*, c. 29, s. 182 (Bazı yazma nüshaları için bkz. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 587; Karaçelebizâde Hüsâmeddin, nr. 194; Şehid Ali Paşa, nr. 913; Damad İbrâhim Paşa, nr. 680, 681; Lâleli, nr. 832).

97 Burhâneddin Ali b. Ebi Bekr el-Mergînânî, *et-Tecnîs ve’l-mezîd*, thk. Muhammed Emin Mekki, Karaçi: İdaretü’l-Kur’ân ve’l-‘Ulûmü’l-İslâmiyye, 2004/1424, c. 1, s. 66.

kendisinin ise hocasının bu arzusunu yerine getirmek üzere yazdığını ifade eder. Bu eserin, *Fetâvâ-vâkiât* ve *nevâzil* türü bir eser olduğunu belirterek bunu daha önce bu konuda kaleme alınmış olan Ebû'l-Leys'in *en-Nevâzil*'i ile *'Uyûnü'l-mesâil*, Nâtîfî'nin *el-Vâkiât*'ı, Ebû Bekir Muhammed b. Fazl'ın *el-Fetâvâ'sı*, Semerkand ulemâsının fetvâları, Ebû'ş-Şüca'ın *Garîbü'r-rivâye'si*, Necmeddin Ömer en-Neseî'nin *el-Fetâvâ'sı* ile mebsût şerhlere atıfla hazırladığını belirtir.⁹⁸

5. *Muhtârât (muhtâr)ü'n-nevâzil*. Fıkha dair olan eserin ibadetlerle ilgili bölümü, Mahmûd Muhammed İsmâil tarafından Medine İslam Üniversitesi Külliyyetü'ş-Şerîa'da yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1414/1994).⁹⁹ Ayrıca Ahmed Salih Ahmed Gyunesh tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁰⁰

6. *Kitâb fi'l-ferâiz*. *Ferâizu'l-Osmânî* adıyla da kaydedilen bu eser *el-Osmânî* adındaki feraizle ilgili bir eserin şerhidir. Eserin başında Mergînânî "Bu, *el-Osmânî* denen bir mecmuadır. Bu esere kadı ve ilim ehli olan rağbet ederdi. Bu eseri birçok defa meşâyîha okudum (yani onlardan kıraat yoluyla aldım)...." demiştir.¹⁰¹ Eser günümüze ulaşmıştır.¹⁰²

7. *Meşyehatü'l-fukahâ (Mu'cemü'ş-şuyûh)*. Ders aldığı hocalarını içerdiği tahmin edilen bu eserin günümüze ulaştığına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte sonraki biyografik kaynaklarda buna atıflar mevcuttur. Örneğin *Cevâhir*'de yaklaşık 23 yerde bu eserden alıntı yapılmakta,¹⁰³ *Ketâib*'de ise 9 yerde zikredilmektedir.¹⁰⁴ Molla Ali el-Kârî ve Leknevî de bu kitabı zikretmişlerdir.¹⁰⁵

8. *Neşrü'l-mezheb*.¹⁰⁶ Kefevî ve Kâtip Çelebi eserin adını *Neşrü'l-mezâhib* olarak kaydeder.¹⁰⁷ Kefevî bu eserin aslının *el-Osmânî* lakabıyla bilindiğini söylemektedir¹⁰⁸ ki bu hatalıdır.

98 Mergînânî, *et-Tecnis*, c. 1, s. 90-92.

99 Ferhat Koca, "Mergînânî, Burhâneddin", *DİA*, c. 29, s. 182 (Eserin bazı yazma nüshaları için bkz. Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmaları, Tüyatok, nr. 3604; Ayasofya, nr. 92, 1421, 1422, 1423; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 505; Çorlulu Ali Paşa, nr. 255; Esad Efendi, nr. 970).

100 Ahmed Salih Ahmed Gyunesh, "Burhaneddin el-Mergînânî'nin *Muhtârâtü'n-Nevâzil* Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Saffet Köse), Konya, 2010.

101 Mergînânî, *Şerhu'l-Osmânî*, Kitâbhâne Meclis-i Şûrâyi Milli, 1385, vr. 1^b.

102 Bazı nüshalar için bkz. Koca, "Mergînânî, Burhâneddin", *DİA*, c. 29, s. 182; Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 380, vr. 89b-90^a; Kayseri Râşid Efendi Ktp., Râşid Efendi, nr. 26170).

103 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 225, 313, 319, 592, 650, 664; c. 3, s. 37, 133, 164-165, 214, 288. Kefevî, *Ketâib*, vr. 205^a (*Meşyaha'sından* naklen).

104 Kefevî, *Ketâib*, vr. 173^b-174^a, 205^a, 213^b, 214^a, 243^a.

105 Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye*, c. 1-2, s. 523; Abdülhay el-Leknevî, *Kitâbü'l-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye*, nşr, Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî, Mısır 1324, s. 141.

106 Leknevî, *Fevâid*, s. 141.

107 Kefevî, *Ketâib*, vr. 214^a; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1953.

108 Kefevî, *Ketâib*, vr. 214^a.

9. *el-Mezîd fî fîrû'î'l-Hanefîyye*. Kâtip Çelebi ve İsmail Paşa bu eseri zikretmişlerdir.¹⁰⁹ Ancak bu eserin müstakil bir eser mi yoksa yukarıdaki eserlerden birinin başka bir isimlendirmesi mi olduğu bilinmemektedir.¹¹⁰ Ali el-Kârî bu eseri *et-Tahkîk ve'l-mezîd* adıyla zikretmiştir.¹¹¹

10. *Şerhu'l-Câmi'î'l-kebir*. Kâtip Çelebi ve İsmail Paşa bu eseri Mergînânî'ye isnad etmişlerdir.¹¹²

11. *Münteka'l-merfû'*. Kâtip Çelebi ihtimalli bir ifadeyle bu eseri Mergînânî'ye nispet etmiştir. İsmail Paşa ise kesin ifadelerle bunu yazmış, Leknevî ise *el-Müntekâ* adıyla zikretmiştir.¹¹³

12. *Kitâbü'z-Ziyâdât*.¹¹⁴

13. *Kitâbü'l-hac (Menâsikü'l-hac)*.¹¹⁵ Müstakil bir eser olmayıp *el-Hidâye*'nin "Kitâbü'l-Hac" bölümünün müstakil yazmasıdır.¹¹⁶

II. *el-Hidâye* Üzerine Klasik Türlerde Yapılan Çalışmalar

el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî, Hanefî fıkhnının en tanınmış ve muteber metinlerinden biridir. Müteahhirîn devri Hanefî ulemâsı arasında en çok rağbet gören eserlerin başında gelir. Kitap aynı müellifin, *Bidâyeti'l-mübtedî* adlı eserinin şerhidir. Bu eser, Mergînânî'nin ilmî kudreti, konuları bir bütün halinde işleyişi ve üslûbunun güzelliği sebebiyle çok rağbet görmüştür.¹¹⁷

Müellif eserin yazımında izlediği yöntemi mukaddimede şöyle ifade eder:

Bu eseri –Allah'ın muvaffak kılmasıyla- rivayet pınarları (*'uyûnü'r-rivâye*) ve dirâyet metinleri arasından her babta fazlalıkları terk ederek, detaydan uzak durarak bir araya getirdim. Bununla birlikte fasıllara tatbik edilen belirli bir yöntemle (usûl) yazdım... Meselelerin detayına vakıf olmaya himmetleri olanlar uzun ve büyük eserlere rağbet

109 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1660; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 702.

110 İbn Ebû'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 51.

111 Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye*, c. 1-2, s. 524.

112 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 569; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 702.

113 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1852; Leknevî, *Fevâid*, s. 141; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 702.

114 Ali el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye*, c. 1-2, s. 523; İbn Ebû'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 50.

115 Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde*, c. 2, s. 237; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1830; Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannafîn*, İstanbul 1951, c. 1, s. 702; Kelevî, *Ketâib*, vr. 214^a.

116 Koca, "Mergînânî, Burhâneddin", *DİA*, c. 29, s. 182; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 942, vr. 21^b-54^b.

117 Ahmet Özel, "Fıkıh, Literatür", *DİA*, 1996, c. 13, s. 15; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, 1998, c. 17, s. 472. *el-Hidâye* birçok defa basılmıştır (Kahire 1282, 1326, 1928, 1355, 1-2 c., 1326, 1327, 1371, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, 1-4 c., 1385/1966; Kazan 1888; 1-2 c., Kalküta 1234; Bombay 1279; Leknev 1876; 1-4 c., Kanpûr 1289-1290, Leknevî'nin *Müzeyyiletü'd-dirâye* siyle birlikte, Leknev 1314; Delhi 1306, 1328, 1331).

ederler; buna vakti olmayanlar ise kısa ve öz olan eserlerle yetinirler. İnsanların, arzuladıkları konularda bir takım mezhepleri vardır. Fıkıh ilmi ise bunlar içinde tamamıyla hayırlı olandır. Bazı arkadaşlarım benden ikinci tarzda (yani kısa ve öz) bir telif yapmamı istediler. Ben de Allah'tan yardım dileyerek buna başladım...¹¹⁸

Bedreddin el-'Aynî (ö. 855/1451), *el-Hidâye* şerhinde bu eserin medreselerde temel (umde) bir eser ve ulema arasında övünç vesilesi olduğunu, asırlarca her mekânda okutulduğunu söyledikten sonra bunu şu şekilde gerekçelendirir:

Bu, *el-Hidâye*'nin inceliklerin hazinesini (*kenzü'd-dekâik*) içermesi, hakikatlerin şifrelerini (*remzü'l-hakaik*) toplaması, seçkin fetvaları (*muhtârü'l-fetvâ*) kapsamı, sırların özünü (*hulâsatü esrâri'l-Hâvî*) vafi olması, hadiseleri kuşatmada *kâfi* olması, yeni ortaya çıkan olayları (*vâkı'ât*) cevaplandırmada yeterli olması sebebiyledir. Bütün bunları da mükemmel kaidelere ulaşarak, ilgi çekici kaidelerle meseleleri tafsil ederek, kurulu bir yöntem (*usûl*) ve sağlam bir sistemle (*fisûl*), bolca mesail ve çokça delil kullanarak, zarif bir tertip, uygun bir terkiib üzerinden yürüyerek yapmıştır.¹¹⁹

Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *el-Hidâye*'den bahsettiği yerde özelliklerini şöyle sayar:

Bu eser, muhtasar, latîf, faydalı, yeterli, güzellik, takrir, tahrîr, zabt ve itkanda son derece üstündür. İçerdiği incelikler ve tahrirdeki icaz güzelliğinin yanı sıra zahir hali itibariyle öğrencilere kolay gelen ancak hakikatte sehl-i mümteni¹²⁰ olan bir eserdir.¹²¹

Yazıldığı tarihten günümüze *el-Hidâye* üzerine yapılan çalışmaları birkaç kısımda değerlendirmek mümkündür. Bunlar arasında şerh, hâşiye, ihtisar, ta'lik ve zevâid türü eserler ile hadislerinin kaynak değerinin tespit edildiği eserler sayılabilir.¹²² Taşköprizâde Ahmed Efendi beldesinde (Anadolu) meşhur şerhleri öncelediğini söyleyerek önemli gördüğü bazılarını zikretmiştir.¹²³ *el-Hidâye* üzerine yapılan çalışmalar konusunda en detaylı bilgiyi Kâtip Çelebi

118 Mergînânî, *el-Hidâye*, c. 1, s. 11.

119 Aynî, *el-Binâye*, c. 1, s. 101.

120 Yani, ilk okunduğunda kolay gibi görüldüğü halde, benzeri yapılmaya çalışıldığında zor olduğu anlaşılan özlü ve derin anlamlı ifade sanatıdır.

121 Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde*, c. 2, s. 238.

122 İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbih*, neşredenin girişi, c. 1, s. 58-78.

123 Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde*, c. 2, s. 240-6.

vermiştir.¹²⁴ Ulaşabildiğimiz kadarıyla *el-Hidâye* üzerine klasik türlerde yapılan çalışmalar şunlardır:¹²⁵

A. Şerhler

1. Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Mehâmid) Alâüddîn Mahmûd b. Ubeydillâh b. Sâid el-Hârisî el-Mervezî (ö. 606/1209): *Hulâsatu'n-nihâye fî fevâidi'l-Hidâye*.¹²⁶ Mergînânî ile muasırdır. Merv'lidir; Serahs ve Belh gibi şehirlerde bulunması,¹²⁷ Mergînânî ile karşılaşmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

2. Hamîdüddin ed-Darîr (ö. 666/1268): *el-Fevâidü'l-fıkhiyye*.¹²⁸ Kâtip Çelebi bu eserin iki cilt olduğunu ve *el-Hidâye* üzerine yazılan ilk şerh olduğunun söylendiğini belirtir.¹²⁹ Yukarıda zikredilen eser hakkında ayrıntılı bilgi bulunmadığı göz önüne alınırsa Kâtip Çelebi'nin *el-Hidâye* üzerine yapılan ilk mütekâmil şerh çalışmasının *el-Fevâid* olduğunu söylemesi isabetli görülebilir. Hamîdüddin ed-Darîr, ayrıca Mergînânî'nin önde gelen öğrencisi Şemsüleimme el-Kerderî'nin (ö. 642/1244) talebesidir. Ondan *el-Hidâye*'yi okumuş ve rivayet etmiştir.¹³⁰

3. Tâcüşşerîâ Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî (ö. 709/1309):¹³¹ *Nihâyetü'l-kifâye li-dirâyeti'l-Hidâye*.¹³² Buhara hukuk mektebine mensup önemli bir âlim olan Tâcüşşerîa'nın bu şerhi, sonrasında oldukça rağbet görmüştür. Henüz neşredilmemiş olan eserin günümüze ulaşan pek çok nüshası vardır.¹³³ Bu şerhte müellif, metnin tamamını şerhine almayıp,

124 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2031-2040. Ayrıca bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur: zweite den supplementbanden angepasste Auflage (GAL)*, 1375/1956, Leiden: E. J. Brill, 1943, c. 1, s. 466-468; a.mlf., *Geschichte der Arabischen Litteratur: erster supplementband*, Leiden: E. J. Brill, 1937, c. 1, s. 644-648; Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 5-15; İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 58-78.

125 Örnek listeleme çalışmaları için bkz. İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 58-78; Mergînânî, *et-Tecnis*, neşredenin girişi, c. 1, s. 43-46; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşi: mu'cem şâmil li-esmâil-kütübî'l-meşrûha fî't-türâsî'l-İslâmî ve beyani şürûhihâ*, Abudabi: el-Mecma'u's-Sekafi, 2004/1425, c. 3, s. 2062-2079. Habeşî, ilgili bölümde *el-Hidâye* üzerine yapılmış yaklaşık 160 adet çalışmayı sıralamakta, bir kısmında yazma eseri ile ilgili kütüphane kaydı bilgisi verirken, bir kısmında katalog ve fihristlere dayanmaktadır. Bazı hatalı atıflar da bulunmaktadır. Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 471-473.

126 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039; Mehmet Erdoğan, "Hârisî, Mahmûd b. Ubeydullah", *DİA*, 1997, c. 17, s. 204.

127 Erdoğan, "Hârisî, Mahmûd b. Ubeydullah", *DİA*, c. 17, s. 204.

128 İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 215; Leknevî, *Fevâid*, s. 125; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 711.

129 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2032-3.

130 Kefevî, *Ketâib*, vr. 266^b.

131 Tacüşşerîa'nın adı ve lakabı hakkında tartışma için bkz. Leknevî, *es-Si'âye fî keşfi mâ fî Şerhi'l-Vikâye*, Lahor, 1976, s. 1-7; Şimşek, *Hanefîlik*, s. 127-132.

132 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2033.

133 Murteza Bedir, "Tâcüşşerîa", *DİA*, 2010, c. 39, s. 361 (Mukabele edilmiş nüshalar için bkz. Süleymaniye Ktp., Kadızâde Mehmed Efendi, nr. 207, Serez, nr. 821, 822, Fâtih, nr. 713, Sâliha Hatun, nr. 78, 79; Koca Râgib Paşa Ktp., nr. 556, 557).

açıklanması gereken kelime ve cümleleri “kavlühü”¹³⁴ ibaresiyle kaydettikten sonra kendi açıklamalarını eklemektedir. Eserde Farsça bazı açıklamaların da yer aldığı görülmektedir.¹³⁵ Tâcüşşeria'nın, çağdaşı Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin *el-Hidâye*'ye şerh yazma düşüncesini öğrenince bunun, onun yapabileceği bir iş olmadığını söylediği nakledilmektedir.¹³⁶ Tâcüşşeria, şerhinin dîbâcesinde Kirman'a geldiğinde âlimlerin kendisinden *el-Hidâye* okumak istediklerini belirtmiştir. Bu şerhi uzun süre verdiği dersler çerçevesinde kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Mesela “ibâdât”tan “buyû ve selem”e kadaki bölümü 692/1293 ile 695/1296 yılları arasında yazdığını ilgili bölümlerin sonunda kendisi belirtmiştir.¹³⁷ Kâtip Çelebi'nin müellifin vefatı için verdiği 672 tarihi ile eserin bitimi için verdiği 673 tarihi¹³⁸ hatalı olmalıdır. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Müleyk'in bu şerhe *Teshîlü'l-Hidâye ve tahsilü'l-Kifâye* adında bir hâşiye yazdığı¹³⁹ bilgisi ihtiyatla karşılanmalıdır.¹⁴⁰

4. Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî (ö.691/1292): *Şerhu'l-Hidâye*.¹⁴¹ Yazma nüshalarda eserin ismi farklı adlarla kaydedilmiştir.¹⁴² Kâtip Çelebi, Habbâzî'nin bu eseri tamamlayamadığını, öğrencisi İbnü'r-Rabve Nâsirüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Konevî ed-Dımaşkî'nin (ö. 764/1363) tamamlayıp *Tekmiletü'l-Hidâye* adını verdiğini söyler.¹⁴³

134 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 37

135 Bedir, “Tâcüşşeria”, *DİA*, c. 39, s. 361.

136 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1997.

137 Bedir, “Tâcüşşeria”, *DİA*, c. 39, s. 361.

138 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2033.

139 Aynî, *el-Binâye*, neşredeninin girişi, c. 1, s. 6.

140 Büyük ihtimalle İbnü'r-Rif'a'nın (ö. 710/1310) Ebû İshak eş-Şirâzî'ye ait *et-Tenbih'e Kifâyetü'n-nebih* adıyla yazdığı şerhin İbnü'n-Nakîb el-Mısırî (ö. 769/1368) tarafından yapılan muhtasarı olan aynı isimdeki eser (Saffet Köse, “İbnü'n-Nakîb el-Mısırî”, *DİA*, 2000, c. 21, s. 167; Cengiz Kallek, “İbnü'r-Rif'a”, *DİA*, 2000, c. 21, s. 185) ile karıştırılmıştır.

141 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 668-9; İbn Kutluboga, *Tâcü't-terâcim*, s. 220-1; Taşköprizade, *Miftâhü's-sa'âde*, c. 2, s. 243; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2033; Leknevî, *Fevâid*, s. 151. Örnek bir yazma için bkz. *Hâşiyetü'l-Hidâye li'l-Habbâzî*, Rodos, nr. 487 (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. RDS487).

142 Mahmud Rıdvanoğlu, “Habbâzî”, *DİA*, 1996, c. 15, s. 343: [Değişik isimler altında çok sayıda yazma nüshası bulunan eserin bazı nüshaları şu adlarla kaydedilmiştir: *Müşkilâtü'l-Hidâye* (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 780), *Hâşiye 'ale'l-Hidâye* (Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa, nr. 616; Esad Efendi, nr. 89; Yeni Cami, nr. 406), *Şerhu'l-Hidâye* (Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 33; Turhan Vâlide Sultan, nr. 141), *el-Kifâye fi şerhi'l-Hidâye* (Süleymaniye Ktp., Mahmud Paşa, nr. 212)]. Bu eser *el-Celâliye şerhu'l-Hidâye* adıyla da kayıtlıdır (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 780; Hacı Beşir Ağa, 26).

143 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2033; Kallek, “İbnü'r-Rabve”, *DİA*, 2000, c. 21, s. 179; a. mlf, “el-Hidâye”, c. 17, s. 472. Her iki eserin yazma nüshaları için bkz. Brockelmann, *GAL*, c. 1, s. 466; *Suppl.*, c. 1, s. 644.

5. Alaüddin Ali b. Muhammed (İbnü'l-Hasan) el-Hılâtî el-Kâdûsî (ö. 708/1309): *Şerhu'l-Hidâye*.¹⁴⁴

6. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Abdilganî el-Harrânî es-Serûcî (ö. 710/1310): *el-Gâye*.¹⁴⁵ Emîr Kâtib el-İtkânî'nin aynı esere yazdığı şerhinden ayırmak için daha çok *Gâyetü's-Serûcî* diye anılmıştır. Serûcî'nin altı cilt halinde "Kitâbü'l-Eymân"a kadar yazabildiği eser Sa'deddin İbnü'd-Deyrî (ö. 867/1463) tarafından "Kitâbü's-Siyer"de mürtedle ilgili bölüme kadar altı cilt ilaveyle tamamlanmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde tam ve eksik nüshaları mevcuttur.¹⁴⁶ Suudî Arabistan'da on iki ayrı doktora tezi halinde farklı bölümleri tahkik edilmiştir.¹⁴⁷

7. Hüsâmüddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc el-Buhârî es-Siğnâkî (ö. 714/1314): *en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye*. Leknevî bunun *el-Hidâye* şerhlerinin en hacimlilerinden olduğunu belirtir. Bazı eserlerde *el-Hidâye*'nin ilk şerhi olduğu söyleniyorsa¹⁴⁸ da bu doğru değildir. Başta Süleymaniye olmak üzere İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur. Siğnâkî eserini 700/1300 yılında tamamlamış ve sonuna *el-Hidâye*'de bulunmayan feraiz bölümünü eklemiştir.¹⁴⁹ Cemâleddin Mahmûd Konevî (ö. 770/1369) tarafından *Hulâsatü'n-Nihâye fî fevâ'idü'l-Hidâye* adıyla tek cilt halinde ihtisar edilmiştir.¹⁵⁰ İbnü'z-Zerkeşî Ahmed b. Hasan'ın Siğnâkî'nin şerhini ihtisar ettiği bilgisi doğru değildir.¹⁵¹

8. İbnü'l-Harîrî Şemseddin Muhammed b. Osman b. Ebü'l-Hüseyin (ö. 728/1328): *Şerhu'l-Hidâye*.¹⁵²

9. Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 730/1330): *Şerhu'l-Hidâye*. "Kitâbü'n-nikâh"a kadar yazmış, tamamlamaya ömrü vefa

144 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035; Leknevî, *Fevâid*, s. 124; Brockelman, *GAL*, c. 3, s. 688; Süleymaniye Ktp., Yahyâ Efendi, nr. 128.

145 Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 123-4; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 107-8; Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde*, c. 2, s. 241; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2033; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 104.

146 Ahmet Özel, "Serûcî", *DİA*, 2009, c. 36, s. 573; a.mlf., "İbnü'd-Deyrî", *DİA*, 2000, c. 21, s. 15 (Cârullah Efendi, nr. 785-796; Süleymaniye, nr. 530-535; Kadızâde Mehmed, nr. 196, 199, 200, 201; Karaçelebizâde, nr. 164, 172, 173, 202).

147 <http://www.iu.edu.sa/deanships/GraduateStudies/theses/Recorded/Shreeah/Alfqh/Pages/default.aspx> (29.12.2014).

148 Celaledin es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyin ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1384/1964 c. 1, s. 537, nr. 1118; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2032.

149 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2032.

150 M. Kamil Yaşaroğlu, "Konevî, Cemaledin", *DİA*, c. 26, s. 164.

151 Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *DİA*, c. 37, s. 165; İddia için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037.

152 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036; Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî (ö. 927/1521), *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990, c. 1, s. 433.

etmemiştir.¹⁵³ Abdülaziz el-Buhârî, Şemsüleimme Kerderî'nin öğrencisidir ve *el-Hidâye*'yi ondan dinlemiştir. Talebesi Habbâzî de bu tarikle *el-Hidâye*'yi almıştır.

10. İbnü'z-Zerkeşî Şehabeddin Ahmed b. el-Hasan (737/1336): *Şerhu'l-Hidâye*.¹⁵⁴ İbnü'z-Zerkeşî'nin, bu eseri Siğnâkî'nin şerhinden istifadeyle hazırladığı söylenmiştir.¹⁵⁵ Ancak İbnü's-Şihne Kureşî'nin naklettiği bu bilgiye göre iki ayrı eser olması gerektiğini, bu şerhi incelediğini, herhangi bir ziyadede bulunmaksızın Serûcî'nin şerhinden ihtisar olduğunu, Siğnâkî'den herhangi bir alıntıya rastlamadığını söylemiştir.¹⁵⁶ İsmail Paşa, ismini Ahmed b. İbrahim b. Dâvûd olarak vermektedir.¹⁵⁷ Başka bir şahıs ve eseri olma ihtimalinden bahsedilir.¹⁵⁸

11. Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Ali b. Ahmed İbn Abdülhak el-Vâsıtî (ö. 744/1344): *Şerhu'l-Hidâye*.¹⁵⁹ Müellif, fikhî meselelerle ilgili hadis, sahâbe ve tâbiîn rivayetleri ile selefin görüşlerini de kaydetmiş olduğu bu eseri tamamlamamıştır.¹⁶⁰

12. Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasan b. Yûsuf et-Tebrîzî el-Çârperdî (ö. 746/1346): *Şerhu'l-Hidâye*.¹⁶¹ Beyzâvî'nin öğrencisi olan müellif, *el-Hidâye*'ye şerh yazdığı bilinen ilk Şafîî fakihidir.¹⁶²

13. Tâceddin İbn Mektûm Ahmed b. Abdülkadir (ö. 749/1349): *Şerhu'l-Hidâye*. Eser tamamlanmamıştır.¹⁶³

14. Ebü'l-Abbâs Tâcüddîn Ahmed b. Osmân b. İbrâhîm el-Mardînî İbnü't-Türkmânî (ö. 744/1343): *Şerhu'l-Hidâye li'l-Mergînânî*. Eser tamamlanmamıştır.¹⁶⁴

153 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 428; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 188-9; Leknevî, *Fevâid*, s. 94-5; Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde*, c. 2, s. 165.

154 Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 157-8; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 111; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037-8; Kefevî, *Ketâib*, vr. 331^b.

155 Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 157-8; Kefevî, *Ketâib*, vr. 331^b.

156 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037-8.

157 İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, c. 1, s. 109.

158 İbn Ebü'l-'Îz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 61.

159 Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 93-4; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 90; Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temimî el-Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv, Kahire 1390/1970, s. 244-5; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, c. 1, s. 15.

160 Saffet Köse, "İbn Abdülhak el-Vâsıtî", *DİA*, c. 19, s. 275.

161 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036; Mehmet Şener, "Çârperdî", *DİA*, 1993, c. 8, s. 231.

162 Mehmet Şener, "Çârperdî", *DİA*, c. 8, s. 231.

163 Temimî, *Tabakâtü's-seniyye*, s. 440-1; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yânî'l-mietî's-sâmine*, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1414/1993, c. 1, s. 175.

164 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 115-7; Temimî, *Tabakâtü's-seniyye*, s. 450; Leknevî, *Fevâid*, s. 25; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, c. 1, s. 109; H. Mehmet Günay, "İbnü't-Türkmânî, Tâceddin", *DİA*, 2000, c. 21, s. 235.

15. Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el-Kâkî (ö. 749/1348): *Mi'râcü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye*.¹⁶⁵ Kâkî, Abdülazîz el-Buhârî ve Hüsâmeddin es-Sıgnakî'nin öğrencisidir. Müellif bu eseri 21 Muharrem 745'te (4 Haziran 1344) tamamlamıştır. Eserde zaman zaman *Bidâyetü'l-mübtedî* ile *el-Câmi'u's-sağîr*'in ibareleri karşılaştırılmıştır. Ayrıca *el-Hidâye*'de bulunmayan ferâiz konusu Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı esas alınarak kitabın sonuna ilâve edilmiştir. Birçok nüshası günümüze ulaşmıştır.¹⁶⁶ İsmail Paşa, aynı müellife ait *el-Gâye fî şerhi'l-Hidâye* adıyla bir eser daha isnad eder.¹⁶⁷

16. Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm el-Mardînî, Kâdikudât İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349): Önce *el-Hidâye*'yi, *el-Kifâye fî muhtasari'l-Hidâye* adıyla ihtisar etmiş, ardından bu eserini *Şerhu'l-Hidâye* adıyla şerh etmeye başlamıştır. Ancak vefatı üzerine yarım kalan bu çalışma oğlu Cemâleddin Abdullah tarafından tamamlanmıştır.¹⁶⁸

17. Ebû İshâk Necmüddîn İbrâhîm b. Alî b. Ahmed et-Tarsûsî (ö. 758/1357): *Şerhu'l-Hidâye li'l-Mergînânî*.¹⁶⁹ Beş ciltlik bir eser olduğu söylenir.¹⁷⁰

18. Kıvâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. Emîr Gâzî el-Fârâbî el-İtkânî (ö. 758/1357): *Gâyetü'l-beyân ve nâdiratü'l-akrân*.¹⁷¹ Birçok nüshası günümüze gelmiştir.¹⁷² Mukaddimede kaydedildiğine göre müellif 721/1321 yılındaki Kahire ziyaretinde otuzlu yaşlarında şerhe başlamış, Bağdat ve Arrân'da çalışmalarını sürdürmüş, nihayet yaklaşık yirmi altı yıl sonra Dımaşk'a ikinci gelişinde 747 Rebülevvel'inde (Temmuz 1346) eseri tamamlamıştır.¹⁷³ Mahmûdiye Kütüphanesi'nde bulunan

165 Kureşî, *Cevâhir*, c. 4, s. 294-5; Leknevî, *Fevâid*, s. 286; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035; Kefevî, vr. 307b.

166 Hüseyin Kayapınar, "Kâkî", *DİA*, c. 24, s. 216 (meselâ bkz. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, I-VI, nr. 869; Süleymaniye, I-IV, nr. 552; Kadızâde Mehmed, I-IV, nr. 177; Mahmud Paşa, I-VII, nr. 205; Karaçelebizâde Hüsâmeddin, I-V, nr. 140; Esad Efendi, I-III, nr. 986; Fâtih, I-IV, nr. 1974-1978). Suudî Arabistan'da doktora tezi olarak tahkik edilmektedir, bkz.

<http://srd.edu.sa/public/showPublications.aspx?PubTypeID=30&Lang=ar-SA> (07.04.2015).

167 İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 385.

168 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 581-2; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 211; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035; Leknevî, *Fevâid*, s. 123; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 720; Selahattin Polat, "İbnü't-Türkmânî, Alâeddin", *DİA*, 2000, c. 21, s. 234.

169 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 16; Muharrem Kılıç, "Tarsûsî, Necmeddin", *DİA*, c. 40, s. 114.

170 Kılıç, "Tarsûsî, Necmeddin", *DİA*, c. 40, s. 114-5 (bkz. İbn Kâdî Şühbe, c. 3, s. 119).

171 Yurt dışında bazı üniversitelerde (Kâhire, Tanta, vb.) birçok bölümü tez olarak tahkik edilmiştir (bkz. Abdullah Üsâme Hüsni Yûsuf, "Dirâse ve tahkik min evveli bâbî'l-kasâme ilâ nihâyeti kitâbil'l-ma'âkil min mahtûti Gâyetü'l-beyân ve nâdiratü'z-zamâm fî âhiri'l-evân", Ezher Üniversitesi, Külliyyetü'ş-şerî'a ve'l-kânûn, Kahire 1432/2011, s. 5).

172 Bazı nüshalar için bkz. Abdullah Üsâme Hüsni Yûsuf, *a.g.e.*, s. 84-86; Ahmet Akgündüz, "İtkânî", *DİA*, 2001, c. 23, s. 465.

173 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2033-4; Ahmet Akgündüz, "İtkânî", *DİA*, c. 23, s. 465.

yazma nüshasının (nr. 1076-1081) büyük altı cilt olduğu bilgisine¹⁷⁴ bakılırsa oldukça geniş bir şerh olduğu anlaşılmaktadır.

19. Celâleddin Ahmed b. Yûsuf el-Hârizmî el-Kurlânî (ö. 767/1366): *el-Kifâye şerhü'l-Hidâye*. Bu eser *Fethu'l-Kadîr* ve *el-İnâye*'nin Mısır baskılarıyla birlikte yayımlanmıştır.¹⁷⁵

20. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. İshâk b. Ahmed el-Gaznevî eş-Şiblî (ö. 773/1372): *et-Tevşîh*.¹⁷⁶ Kâtip Çelebi, Gaznevî'nin *el-Hidâye*'ye biri büyük diğeri küçük iki şerh yazdığını, büyük eserin *et-Tevşîh* olduğunu, küçüğünün (sağîr) ise cedel metodu ile yazılmış altı cüz olduğunu belirtir.¹⁷⁷

21. Ebü'l-Melîh İbnü'l-'Akreb Muhammed b. Osman b. Mûsâ (ö. 774/1373), *er-Ri'âye fi tecridi mesâilil-Hidâye*.¹⁷⁸

22. Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî (ö. 786/1384), *el-İnâye*. Siğnâkî'nin *en-Nihâye*'si başta olmak üzere çeşitli *el-Hidâye* şerhlerinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Dil, gramer ve fıkıh usulü yönünden tahlillerin yapıldığı, delillerin değerlendirildiği eserde yer yer diğer şârihler tenkit edilmiştir. Şerhte zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerine temas edildiği gibi Ebû Hanîfe ve talebelerinin ictihad ve delilleri değerlendirilirken sonraki Hanefî âlimlerin tercihlerine de yer verilmektedir. Sâdî Çelebi (ö. 945/1539) ve Seriyüddin Muhammed b. İbrâhim ed-Dürûrî'ye ait iki hâşiyesi bulunan eserin çeşitli baskıları yapılmıştır.¹⁷⁹ Ekmeleddin el-Bâbertî, *el-Hidâye*'yi okuturken Siğnâkî'nin şerhinden çok yararlandığını, çok değerli fakat uzunca bulduğu eseri ihtisar etmesi yönündeki ısrarlı talepler üzerine Siğnâkî'nin şerhi yanında başkalarından da yararlanarak *el-İnâye*'yi yazdığını anlatır.¹⁸⁰

23. Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdilmü'min el-Hüseynî el-Hısnî (ö. 829/1426), *Şerhu'l-Hidâye* (Hacı Selim Ağa Ktp., Nurbânû Sultan - Yâkub Ağa,

174 İbn Ebü'l-'İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 63.

175 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034 (ayrıca dipnotta muhakkık Şerafettin Yaltkaya tarafından bilgi verilmiştir); ilk tam ve ayrı basımı için bkz. *el-Hidâye ma'a şerhihâ el-Kifâye fi mesâilil-fıkhiyye ve delâilihâ en-nakliyye ve'l-akliyye*, nşr. Hakîm Mevlâ Abdülmecid, Kalküta 1248/1834. *el-Hidâye* şerhleri *Fethu'l-Kadîr*, *el-İnâye* ve *el-Kifâye* toplu şekilde Mısır'da (1-9 c., Kahire: Mektebetü'l-Meymeniyye, 1319) basılmıştır. Ayrıca, *el-Kifâye*'nin Bombay 1279; Leknev 1876-1881, 1887; Kazan 1304 baskıları da yapılmıştır, bkz. Ahmet Özel, "Fıkıh, Literatür", *DİA*, c. 13, s. 15; Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 472.

176 İbn Kutluboğa, *Tâciüt-terâcim*, s. 223-224; Kefevî, *Ketâib*, vr. 315^a; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039.

177 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034-5.

178 İbn Kutluboğa, *Tâciüt-terâcim*, s. 268; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038.

179 Bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035; Arif AYTEKİN, "Bâbertî", *DİA*, 1991, c. 4, s. 378; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 472.

180 Ekmeleddin el-Bâbertî, *el-İnâye* (*Fethu'l-Kadîr* ile birlikte), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003, c. 1, s. 3-4.

nr. 89; Süleymâniye, nr. 529). Şâfiî fakihidir. Hanefî fikhına da bu mezhebin temel kaynaklarından birini şerhedecek kadar hâkim olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸¹

24. Şerafeddin Ya'kûb b. İdrîs b. Abdillâh er-Rûmî (ö. 833-4/1430 veya 863/1459), *Şerhu'l-Hidâye*. Kara Yakup diye meşhur olan müellif Molla Fenârî'den Karaman'da ders almıştır.¹⁸²

25. Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*. Müellif bu eseri 817-850 (1414-1446) yılları arasında kaleme almıştır. Fikhî konuları derli toplu ele alış ve özellikle hadisleri inceleyişi bakımından *el-Hidâye*'nin önemli şerhlerinden biri olan bu eser matbudur.¹⁸³

26. Kadı Abdürrahim b. Ali el-Âmidî (850/1447'den sonra), *Zübdetü'd-dirâye* (çok az ziyade ve noksaniyle Aynî'nin şerhinden nakildir).¹⁸⁴

27. İbnü'l-Hümâm Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457): *Fethu'l-Kadir li'l-âcizi'l-fakîr*. İbnü'l-Hümâm, hocası Kâriülhidâye'den on dokuz yıl boyunca *el-Hidâye* okuduktan sonra 829/1426'da telifine başlamış, ancak vefatıyla eksik kalan bu eseri, "Kitâbü'l-Vekâle"den itibaren Kadızâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580) *Netâ'icü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr* adıyla tamamlamıştır. *el-Hidâye*'nin en önemli şerhlerinden biridir. Çeşitli baskıları¹⁸⁵ ve konu indeksi yapılmıştır.¹⁸⁶ Kâtib Çelebi, İbrâhim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Fethu'l-Kadir*'i bir cilt halinde ihtisar edip bazı tenkitlerde bulunduğunu, Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) ise bir hâşiye yazdığını söylemiştir.¹⁸⁷

28. Musannifek Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî (ö. 875/1470), *Şerhu'l-Hidâye*.¹⁸⁸

181 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 236; Cengiz Kallek, "Hısnî", *DİA*, 1998, c. 17, s. 39-40.

182 Kefevî, *Ketâib*, vr. 358^{a-b}; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035.

183 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035-6; Ali Osman Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", *DİA*, 1991, c. 4, s. 272; Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 472-3.

184 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 562.

185 Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, c. 21, s. 88; Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 473 (1-4 c., Leknev 1292, Kadızâde'nin tekmiyesiyle birlikte; 1-8 c., Bulak 1315-1318; 1-8 c., Kahire 1356, Kadızâde'nin tekmiyesi, Bâbertî'nin *el-Hidâye* şerhi ve Sâdî Çelebi'nin buna hâşiyesiyle birlikte; 1-9 c., Kahire 1306, 1319, anılan eserler ve Kurlânî'nin *el-Hidâye* şerhiyle birlikte; 1-10 c., Kahire 1970, Kadızâde, Bâbertî ve Sâdî Çelebi'nin eserleriyle birlikte).

186 *Fihrisü Fethi'l-Kadir şerhi'l-Hidâye*, Küveyt 1407/1986.

187 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034; Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, c. 21, s. 88; Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 473.

188 Birinci cilde ait nüshalar için bkz. Fatih Ktp. nr. 1966 (müellif hattı); Fatih Ktp., nr. 1965; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 637. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036; Leknevî, *Fevâid*, s. 193-4; M. Kamil Yaşaroğlu, "Musannifek", *DİA*, 2006, c. 31, s. 240.

29. Sinân Paşa Sinâneddin Yûsuf b. Hayreddin Hızır Bey (ö. 891/1486), *Şerhu'l-Hidâye*. Sinân Paşa bu eseri tamamlayamamış, kardeşinin oğlu Muhammed b. Mustafa tamamlamıştır.¹⁸⁹ Tahâret bahsine dair risâle halinde olduğu söylenir.¹⁹⁰

30. İbnü'ş-Şihne Ebü'l-Fazl Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafî el-Halebî (ö. 890/1485), *Nihâyetü'n-nihâye fî tahrîri takrîri'l-Hidâye*.¹⁹¹ İbnü'ş-Şihne *el-Hidâye*'yi gusül bölümüne kadar beş cilde yakın bir hacimde şerhetmiş, fakat çalışmasını tamamlayamamıştır. Özen'in ifadesine göre "Beş bölümden oluşan birinci cilt müstakil bir eser niteliğindedir. İlk bölüm fikhın tanımı, konusu, gayesi, başka ilimlerle ilişkisi hakkındadır. Burası kelâm usulü ve fıkıh usulüne dair iki ayrı muhtasar eser mahiyetindedir. Fıkıh usulü bölümünde en-Nesefî'nin *el-Menâr*'ını ihtisar etmiş ve *Tenvîrü'l-Menâr* adını vermiştir. İkinci bölümde *el-Hidâye*, üçüncü bölümde şerhte kullanılan terimler hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü bölümde Mergînânî ile şârihin *el-Hidâye*'yi aldığı isnad zincirinde yer alan hocaların biyografileri yer almaktadır. Beşinci bölümde ise fetva usulü konuları yanında başta Ebû Hanîfe olmak üzere mezhebin ileri gelen âlimlerinin ve *el-Hidâye* şârihlerinin hayat hikâyeleri yer almaktadır. Bu şerhe Muslihuddin Mustafa Sürûrî bir hâşîye yazmıştır."¹⁹²

31. Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *Şerhu Dîbâceti'l-Hidâye*.¹⁹³

32. Taşköprizâde Kemâleddin Efendi (ö. 1030/1621), *'Uddetü ashâbi'l-bidâye ve'n-nihâye fî tecrîdi mesâ'ili'l-Hidâye*. *el-Hidâye*'deki meselelerin delillerin zımnında nazar ve kıyasa bağlı olarak tertip edildiği tek ciltlik bir eserdir. Dolayısıyla *el-Hidâye*'nin orijinal tertibine nadiren işaret edilmiştir. 1024/1615 senesinde tamamlanan eser Sultan I. Ahmed'e (1603-1617) hediye edilmiştir.¹⁹⁴ İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır.¹⁹⁵

33. Gedizli Mehmed Efendi (ö.1752-1837), *Tebyînü'l-Hidâye ve tavzîhu'l-Bidâye*. Arapça kaleme alınmış bir şerhdır.¹⁹⁶

34. Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm el-Leknevî (1848-1886), *Şerhu'l-Hidâye*.¹⁹⁷ Leknevî ayrıca *Mukaddimetü'l-Hidâye* adıyla bir eser daha yazmış, burada Mergînânî, eseri, metodu, bazı fikhî te-

189 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036.

190 Aylin Koç, "Sinan Paşa", *DİA*, 2009, c. 37, s. 230.

191 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039.

192 Şükrü Özen, "İbnü'ş-Şihne, Ebü'l-Fazl", *DİA*, 2000, c. 21, s. 221.

193 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036; Yusuf Şevki Yavuz, "Taşköprizâde Ahmed Efendi", *DİA*, 2011, c. 40, s. 152.

194 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038.

195 Mehmet İşpirli, "Taşköprizâde Kemâleddin Efendi", *DİA*, 2011, c. 40, s. 153.

196 Abdullah Ceyhan, "Gedizli Mehmed Efendi", *DİA*, 1996, c. 13, s. 551.

197 nşr. Naim Eşref Nur Ahmed, Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumü'l-İslâmiyye, 1417.

rimlerle eserin ikinci yarısında geçen ricâl hakkında bilgi vermiştir. Bu çalışma da bu şerhin girişinde yayımlanmıştır (c. 1, s. 11-86). Ayrıca *Müzeyyiletü'd-dirâye li-mukaddimeti'l-Hidâye* adıyla bir eseri daha mevcuttur. Bu eser de *el-Hidâye*'nin Hint baskılarının baş tarafında neşredilmiştir (Leknev 1314; Delhi 1306, 1328, 1331).¹⁹⁸

Kaynaklarda yukarıdakilerin dışında da *el-Hidâye*'ye şerh yazan bir takım kişilerden söz edilir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Hamîdüddin Muhlis b. Abdullah el-Hindî ed-Dihlevî (ö. 764/1363), tamamlanmamıştır;¹⁹⁹ Mahmûd b. Muhammed ed-Dihlevî (ö. 891/1486), *Şerhu'l-Hidâye*;²⁰⁰ Muslihuddin Mustafa b. Zekeriya b. Aydoğmuş el-Karamânî (ö. 809/1406), *İrşâdü'd-dirâye*;²⁰¹ Seyyid Alizâde Ya'kûb b. Seyyid Ali er-Rûmî el-Bursevî (ö. 931/1524);²⁰² Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526), *Şerhu Muhtârî'l-Hidâye*;²⁰³ Arapzâde (ö. 950/1543);²⁰⁴ Sarı Görezzâde Mehmed b. Hamza (ö. 934/1527);²⁰⁵ Hudâdâd (/Allah-dâd) ed-Dihlevî;²⁰⁶ *el-Lübâb* adlı şerh;²⁰⁷ İsmâil b. el-Yâzicî (ö. 1121/1709);²⁰⁸ Abdülganî b. İsmâil b. Abdilganî b. İsmâil en-Nâblusî (ö. 1143/1731);²⁰⁹ Alizâde Mustafa b. Süleyman (ö. 1055/1645);²¹⁰ Veliyyullah ed-Dihlevî;²¹¹ Muhammed el-Kadûsî.²¹²

Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) Bağdat'a girdiğinde 700 yılında *el-Hidâye*'ye şerh yazdığı nakledilir. Ancak İbnü's-Şihne, onun böyle bir şerhinin bilinmediğini söylemiştir.²¹³ Muhtemelen bu eser Nesefî'nin kendi eseri *el-Vâfi*'ye yazdığı *el-Kâfi fi şerhi'l-Vâfi* adlı eseridir. Nitekim hem dibâcede hem ferâğ kaydında belirtildiğine göre *el-Hidâye*'nin eksik ve muğlak bıraktığı yönleri tamamlamak amacıyla *el-Câmi'u'l-kebîr, ez-Ziyâdât, Nazmü'l-hilâfiyyât,*

198 İbrahim Hatiboğlu, "Leknevî", *DİA*, 2003, c. 27, s. 134.

199 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039.

200 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh*, c. 3, s. 2070.

201 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037.

202 Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 9; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh*, c. 3, s. 2071 .

203 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh*, c. 3, s. 2071.

204 Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 8 (Yeni Cami, nr. 405).

205 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037.

206 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036.

207 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038.

208 Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 9 (Berlin, nr. 4496).

209 Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 9 (Berlin, nr. 4500).

210 Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 9 (Damadzade, nr. 816).

211 Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 9 (Damadzade, nr. 838-840; Süleymaniye, nr. 433).

212 Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 9 (Yahya Efendi, nr. 128).

213 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034.

el-Mebsût (el-Asl) yanında bazı vâkıât ve fetâvâ kitaplarından yararlanılarak telif edilmiştir.²¹⁴

Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Hidâye*'ye şerh yazdığı²¹⁵ sabit olmadığı gibi Serüçî'nin *el-Gâye* adlı yarım kalmış şerhini yine Teftâzânî'nin *Tekmiletü Şerhi'l-Hidâye* adıyla tamamladığı iddiası (Tahtâvî, c. 4, s. 414) böyle bir çalışma yapan Sa'deddin İbnü'd-Deyrî ile Teftâzânî'nin lakaplarının karıştırılmasından kaynaklanmış olmalıdır.²¹⁶

B. Hâşiyeler

1. Necmeddin Ebu't-Tâhir İshâk b. Ali b. Yahyâ el-Hanefî (ö. 711/1311), *Hâşiye 'ale'l-Hidâye*. İki cilt halinde kaleme alınan eserin kıymetli faydeler içerdiği söylenmiştir.²¹⁷

2. İbnü'r-Redâdî Tâceddîn Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Ali (ö. 819/1416), *Havâşin 'ale'l-Hidâye*.²¹⁸

3. Ahîzâde Yûsuf b. Cüneyd et-Tokâdî (ö. 905/1500), *Zahîretü'l-ukbâ fî şerhi Sadrişşerî'ati'l-'uzmâ*.²¹⁹

4. Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516), *Tergîbü'l-lebîb*. Hacimli bir eserdir.²²⁰ Yazma nüshaları üzerinde müellifiyle alâkalı bilgi bulunmadığından eserin Müeyyedzâde'ye aidiyeti şüpheli görülmektedir.²²¹ Ayrıca Abdullah b. Hüseyin b. Ebû Bekir en-Nezîlî el-Yemenî'ye (ö. 939/1532) nispet edilen *Tenbîhü'l-lebîb fî şerhi mâ tedammenethü kitâbü'l-Hidâye mine'l-garîb* adlı bir eser de zikredilmektedir.²²²

5. İbn Kemal Paşa Şemseddin Ahmed (ö. 940/1534): *Hâşiye 'ale'l-Hidâye*.²²³ *el-Hidâye*'nin tahâret, zekât, oruç, hac, nikâh ve büyü' bölümlerinin hâşiyesidir.²²⁴

214 Murteza Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", *DİA*, c. 23, s. 568. Nesefî'nin *el-Me'ârik* adında bir şerhinin Madrid El Escorial Kütüphanesi'nde (547: 8) bir yazması olduğu bilgisi (Aynî, *el-Binâye*, neşredenin girişi, c. 1, s. 5) teyide muhtaçtır.

215 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038 (dipnot).

216 Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, 2011, c. 40, s. 307.

217 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 368-9; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, c. 1, s. 201; Leknevî, *Fevâid*, s. 44.

218 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh*, c. 3, s. 2068.

219 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh*, c. 3, s. 2070; Halit Ünal, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", *DİA*, c. 1, s. 549.

220 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039.

221 Hasan Aksoy, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *DİA*, 2006, c. 31, s. 486.

222 Habeşî, *Câmi'u's-şürûh*, c. 3, s. 2071.

223 Temimî, *Tabakâtü's-seniyye*, s. 411; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037; Leknevî, *Fevâid*, s. 21-22. Örnek bazı yazma nüshalar için bkz. Konya Yusuf Ağa Ktp. nr. 7535; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. nr. 2191.

224 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037; İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde", *DİA*, 2002, c. 25, s. 247.

6. Hısım Ali Çelebi Ali b. Bâlî (ö. 992/1584), *Hâşiye 'ale'l-Hidâye* (Taharet bahsinden zekat'a kadar).²²⁵

7. Sâ'dî Çelebi (ö. 945/1539), *Hâşiye 'ale'l-İnâye fî şerhi'l-Hidâye*.²²⁶ Öğrencisi Molla Abdurrahman Efendi bu talikleri hâmişlerden toplamış ve "bi-kavlihi" ifadesiyle metin ve şerhten ayırarak düzenlemiştir.²²⁷

8. Seriyüddin Muhammed b. İbrâhim ed-Dürûrî, *Hâşiye 'ale'l-Hidâye*.²²⁸

9. Muslihuddin Mustafa Sürûrî (ö. 969/1562), *Hâşiyetü'l-Hidâye*. Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şihne'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir.²²⁹

10. Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), *Hâşiye 'ale'l-Hidâye. Fethu'l-Kadîr* üzerine yapılan bir hâşiyedir.²³⁰

11. Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyâlkûtî (ö. 1067/1657), *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Hidâye*.²³¹

12. Bâlîzâde Mustafa Efendi (ö. 1073/1662) *Hâşiyetü Bâlîzâde 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi*. Ekmeleddin el-Bâbertî'nin *el-Hidâye* üzerine kaleme aldığı *el-İnâye* adlı şerhe Sâdî Çelebi'nin yazdığı hâşiyenin reddiyesi mahiyetindedir.²³²

13. Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî el-Medenî (ö. 1138/1725), *Hâşiye 'alâ Fethi'l-Kadîr*.²³³

14. Takıyyüddîn eş-Şihnî, *Hâşiye 'alâ Mi'râci'd-dirâye*.²³⁴

Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) şerh yazdığı söylenen *el-Hidâye*, Esîrüddin el-Ebherî'nin felsefe ve mantık alanında kaleme aldığı *Hidâyetü'l-hikme*'si olmalıdır. Mevlânâzade Muhibbüddin Muhammed b. Ahmed el-Aksarâyî'nin (ö. 859/1455) Seyyid Şerîf'in *el-Hidâye* şerhi üzerine yazdığı söylenen hâşiye büyük ihtimalle Kâtip Çelebi tarafından karıştırılmıştır. Bu eser Ebherî'ye ait *Hidâyetü'l-hikme*'ye Muhammed b. Mübârek Şah'ın yaptığı şerhin hâşiyesi olan *Hâşiye 'alâ Şerhi Hidâyetü'l-hikme* olmalıdır.²³⁵

225 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037.

226 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 473; Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, c. 21, s. 88; Mehmet İpşirli ve Ziya Demir, "Sâdî Çelebi", *DİA*, 2008, c. 35, s. 405.

227 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035-6. Kâtip Çelebi, bu talikin adını *Terğîbü'l-edeb* olarak zikreder (c. 2, s. 2036). Örnek bir yazma için bkz. Konya Yusuf Ağa Ktp. nr. 238, 623.

228 Arif Aytekin, "Bâbertî", *DİA*, c. 4, s. 378; Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 472.

229 İsmail Güleç, "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa", *DİA*, 2010, c. 38, s. 171.

230 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034; Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, c. 21, s. 88.

231 Mustafa Akçay, "Siyâlkûtî", *DİA*, 2009, c. 37, s. 293.

232 Mehmet İpşirli ve Eyyüp Said Kaya, "Mustafa Efendi, Bâlîzâde", *DİA*, 2006, c. 31, s. 295.

233 Habeşî, *Câmi'u'ş-şürûh*, c. 3, s. 2069.

234 Süleymaniye Ktp., nr. 574; Habeşî, *Câmi'u'ş-şürûh*, c. 3, s. 2065.

235 Sadrettin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, c. 8, s. 136. Abdülkuddûs Bingöl, "Ebherî, Esîrüddin", *DİA*, 1994, c. 10, s. 76.

C. Ta'likler

1. Ali b. Muhammed b. el-Hasan er-Rikâbî (ö. 708/1309), *Ta'lika 'ale'l-Hidâye*.²³⁶
2. İbn Abdilhak İbrahim b. Ali b. Ahmed ed-Dimaşkî (ö. 744/1343), *Ta'likât 'ale'l-Hidâye*.²³⁷
3. İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349), *Ta'lika fîmâ ehmelehû sâhibü'l-Hidâye*.²³⁸
4. Kâriülhidâye Sirâcüddîn Ömer b. Alî (ö. 829/1426), *Ta'lika 'ale'l-Hidâye*.²³⁹
5. Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin torunu Seyfeddin Ahmed b. Yahyâ et-Teftâzânî (ö. 906/1501), *Ta'lika 'ale'l-Hidâye*.²⁴⁰
6. Muhyiddîn Muhammed b. Alî el-Karabâğî er-Rûmî el-Hanefî (ö. 942/1535), *Ta'lika 'ale'l-Hidâye*.²⁴¹
7. Şeyhzâde b. Muslihuddin Mustafa (ö. 950/1543), *Ta'lik 'alâ Şerhi'l-Hidâye*. İbn Mektûm olarak bilinen Tâceddin Ebû Muhammed Ahmed b. Abdülkâdir tarafından kaleme alınan şerh üzerine yazılmıştır.²⁴²
8. Osmanlı âlimi ve tarihçisi Zenbillizâde Muhyiddin Mehmed Şah'ın (ö. 957/1550) *el-Hidâye*'ye bir ta'likatı olduğu kaydedilmektedir.²⁴³
9. Börklü Molla Muhammed b. Ali (ö. 981/1574), *Ta'lika 'ale'l-Hidâye*.²⁴⁴
10. Mustafa b. Muhyiddîn b. el-Mî 'mâr (ö. 971/1564), *Ta'lika 'alâ Şerhi'l-Hidâye*.²⁴⁵
11. Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) *el-Hidâye*'nin birçok bölümüne ta'lik ve hâşiye yazmıştır.²⁴⁶
12. İbn Sîdî Kara (Kızıl) Molla Abdurrahman el-Amâsî (ö. 983/1575), *Ta'lika*.²⁴⁷
13. Babazâde Molla Muhammed Karamânî (ö. 994/1586), *Ta'lika 'ale'l-Hidâye*.²⁴⁸

236 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 626-7; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035, Leknevî, *Fevâid*, s. 124.

237 Temimî, *Tabakâtü's-seniyye*, s. 245; İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbih*, neşredenin girişi, c. 1, s. 71.

238 İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbih*, neşredenin girişi, c. 1, s. 72.

239 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. 1, s. 792.

240 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038.

241 Ömer Mahir Alper, "Karabâğî", *DİA*, 2001, c. 24, s. 369.

242 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038; Erdoğan Baş, "Şeyhzâde", *DİA*, 2010, c. 39, s. 98.

243 Yusuf Küçükdağ, "Muhyiddin Mehmed Şah", *DİA*, 2006, c. 31, s. 85.

244 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036-7.

245 Habeşi, *Câmi'u's-şürûh*, c. 3, s. 2067.

246 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039-2040; Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, 1994, c. 10, s. 370.

247 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036; Habeşi, eseri *Hâşiye 'ale'l-İnâye* adıyla zikreder. Ayrıca *Tetimme Hâşiye Sa'dullah b. İsa Çelebi* diye bir eserini de zikreder (*Câmi'u's-şürûh*, c.3, s. 2067).

248 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037.

14. Ahîzâde Abdülhalim Efendi (ö. 1013/1604): *Ta'lika 'ale'l-Hidâye ve ba'zı şürûhihâ*.²⁴⁹

D. Tekmile ve Zeyiller

1. Siğnâkî'nin (ö. 714/1314), *en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye* adlı eserinin sonuna *el-Hidâye*'de bulunmayan ferâiz bölümünü ilâve ederek yazdığı tekmile, fıkıh konusunda zeyil türünün ilk örneği sayılır.²⁵⁰

2. Kıvâmüddîn el-Kâkî (ö. 749/1348), *Kitâbü'l-Ferâiz min zeyli'l-Hidâye*. Kâkî tarafından *Mi'râci'd-dirâye* adlı şerhin sonuna yapılan ferâiz bahsi tekilesidir.²⁵¹

4. İbnü'r-Rabve Muhammed b. Ahmed el-Konevî (ö. 764/1363), *Tekmiletü'l-Hidâye*. Hocası Ömer el-Habbâzî'nin *Şerhu'l-Hidâye* adıyla yazmaya başlayıp tamamlayamadığı eserine yazdığı tekmiledir.²⁵²

5. Cemâleddin Abdullah İbnü't-Türkmânî (ö. 769/1368), babası Alâeddin Alî b. Osmân'ın (ö. 750/1349) eksik bıraktığı *Şerhu'l-Hidâye*'yi tamamlamak üzere tekmile yazmıştır.²⁵³

6. İbnü's-Serrâc Mes'ûd b. Abdülgani el-Konevî (ö. 777/1375), *Tekmiletü'l-Fevâid şerhu'l-Hidâye ve el-Gâye 'alâ Hâşiyeti'l-Hidâye*.²⁵⁴

7. Sa'deddin İbnü'd-Deyrî (ö. 867/1463) tarafından Şemsüddîn Ahmed es-Serûcî'nin *el-Gâye* adlı altı cilt halinde "Kitâbü'l-Eymân" a kadar yazabildiği eser "Kitâbü's-Siyer"de mürtedle ilgili bölüme getirilmiştir. Bu tekmile de altı cildir.²⁵⁵

8. Muhammed b. Mustafa, amcası Sinân Paşa'nın (ö. 891/1486) tamamlayamadığı *Şerhu'l-Hidâye*'sine br tekmile yazmıştır.²⁵⁶

9. Kadızâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580), *Netâ'icü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr*. İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-Kadir*'inin eksik kalan kısımlarını (Kitâbü'l-Vekâle'den sonrası) tamamlamak üzere kaleme alınmıştır.²⁵⁷

249 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârîfîn*, c. 1, s. 504; Hasam Güleç, "Ahîzâde Abdülhalim Efendi", *DİA*, 1988, c. 1, s. 548 (Eserin bazı yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir: Esad Efendi, nr. 922; Hacı Beşir Ağa, nr. 199/448).

250 Ali Hakan Çavuşoğlu, "Zeyil, Fıkıh", *DİA*, 2013, c. 44, s. 349.

251 Çavuşoğlu, "Zeyil, Fıkıh", *DİA*, c. 44, s. 349.

252 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2033; Cengiz Kallek, "İbnü'r-Rabve", *DİA*, c. 21, s. 179; a.mlf., "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 472 (yazma nüsha için bkz. Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. nr. 2551; ayrıca bilgi için bkz. Brockelmann, *GAL*, c. 1, s. 466; *Suppl.*, c. 1, s. 644).

253 Kureşi, *Cevâhir*, c. 2, s. 581-2; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 211; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035; Leknevî, *Fevâid*, s. 123; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârîfîn*, c. 1, s. 720; Selahattin Polat, "İbnü't-Türkmânî, Alâeddin", c. 21, s. 234; Çavuşoğlu, "Zeyil, Fıkıh", *DİA*, c. 44, s. 349.

254 Habeşi, *Câmi'u'ş-şürûh*, c. 3, s. 2067.

255 Ahmet Özel, "Serûcî", *DİA*, c. 36, s. 573; a.mlf. "İbnü'd-Deyrî", *DİA*, c. 21, s. 15: (Cârullah Efendi, nr. 785-796; Süleymaniye, nr. 530-535; Kadızâde Mehmed, nr. 196, 199, 200, 201; Karaçelebizâde, nr. 164, 172, 173, 202).

256 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036; Çavuşoğlu, "Zeyil, Fıkıh", *DİA*, c. 44, s. 349.

257 Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, c. 21, s. 88; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 473. Kadızâde'nin tekilesiyle birlikte baskıları; 1-8 c., Bulak 1315-1318; 1-8 c., Kahire 1356.

10. Sinâneddin Yûsuf el-Muhaşşî'nin (ö. 986/1578) *el-Hidâye*'nin “el-Kerâhiyye”, “el-Vesâyâ” ve “el-Hünsâ” başlıklı bölümlerine hâşiye yazmıştır.²⁵⁸

11. Zekeriyya b. Bayram el-Ankaravî (ö. 1001/1593), Kadızâde'nin tekmi-lesine reddiye olarak *Fethu'l-Kadîr*'e bir zeyl yazmış ve eseri 994/1586 senesi Rebiulevvel ayında bitirmiştir.²⁵⁹

E. İhtisarlar

1. Burhânüşşerîa Mahmûd b. Şemseddin Ahmed b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî (VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl), *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâ'ilî'l-Hidâye. el-Hidâye*'nin en meşhur ihtisarıdır. Üzerine birçok şerh vb. çalışma yapılmıştır.²⁶⁰

2. İbnü't-Türkmânî Alâüddîn Alî (ö. 750/1349), *el-Kifâye fî muhtasari'l-Hidâye*.²⁶¹

Ayrıca *el-Hidâye* şerhlerinin de ihtisarları yapılmıştır. Bazıları şunlardır:

1. *Ravzatü'l-ahyâr* adlı şerhe İbrahim b. Ahmed el-Mevsilî (VIII. asrın ilk çeyreği) tarafından yapılan *Sülâletü'l-Hidâye* adlı bir ihtisar çalışması yapılmıştır.²⁶² *el-Muhtâr* müellifi Mevsilî'nin (ö. 683/1284) öğrencisidir ve hocasının bu eserini şerhetmiştir. 700/1300'lü yılların başında sağ olduğu tahmin edilmektedir. Vefatı için Kâtip Çelebi'nin verdiği 652 tarihi hatalıdır.²⁶³

2. Cemâleddin Mahmûd Konevî (ö. 770/1369), *Hulâsati'n-Nihâye fî fevâ'idî'l-Hidâye*. Siğnâkî'nin şerhinin tek ciltlik ihtisarıdır.²⁶⁴

3. İbrâhim el-Halebî (ö. 956/1549), *Fethu'l-Kadîr*'i bir cilt halinde ihtisar etmiştir.²⁶⁵ Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* adlı eserinin *el-Hidâye*'nin muhtasarı olduğu bilgisi²⁶⁶ isabetli değildir.²⁶⁷

258 Eyyüp Said Kaya, “Sinan Efendi”, *DİA*, 2009, c. 27, s. 229.

259 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, c. 1, s. 374-5.

260 Bilg için bkz. Brockelman, *GAL*, c. 1, s. 468-469; *Suppl.*, c. 1, s. 648.

261 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 581-2; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 211; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifin*, c. 1, s. 720; Leknevî, *Fevâid*, s. 123; Selahattin Polat, “İbnü't-Türkmânî, Alâeddin”, *DİA*, c. 21, s. 234.

262 Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 66; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, c. 1, s. 8; Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye*, s. 201; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038.

263 Kureşî, *Cevâhir*, c. 1, s. 66-67 (ayrıca muhakkakın dipnotu).

264 M. Kamil Yaşaroğlu, “Konevî, Cemaleddin”, *DİA*, 2002, c. 26, s. 164.

265 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034; Koca, “İbnü'l-Hümâm”, *DİA*, c. 21, s. 88; Kallek, “el-Hidâye”, *DİA*, c. 17, s. 473.

266 Yaakov Meron, “The Development of Legal Thought in Hanefi Texts”, *Studia Islamica*, c. 30 (1969), s. 116.

267 Şükrü Selim Has, “Mülteka'l-ebhur”, *DİA*, 2006, c. 31, s. 550.

F. Diğer Çalışmalar

1. *el-Hidâye*'nin Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına zevâidi üzerine bir çalışma yapılmıştır: Nûreddin Ali b. Nasr b. Ömer İbnü's-Sûsî (ö. 695/1296), *Zevâ'idü'l-Hidâye 'ale'l-Kudûrî*.²⁶⁸

Ayrıca *el-Hidâye*'yi muhtelif açılardan inceleyen çalışmalar da mevcuttur:

2. Muhammed Hüseyin el-Ensârî, *Mühezzebü'l-Hidâye*.²⁶⁹

3. Semerkandî el-Humeydî, *Nükâtü ahkari'l-verâ*. Vakıf bölümüne kadar *el-Hidâye*'nin şerhidir, muhtasar bir eser olup Fatih Sultan Mehmed için yazılmıştır.²⁷⁰

4. Celâleddin Ahmed b.Yûsuf (ö. 793/1391), *el-İnâye bi şe'ni'l-Hidâye* (nüket tarzı bir şerhtir).²⁷¹

5. Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî (ö. 775/1373): *Tehzîbü'l-esmâ'i'l-vâkı'a fî'l-Hidâye ve'l-Hulâsa*. *el-Hidâye* ile Hüsâmeddin Ali b. Ahmed er-Râzî'nin *Hulâsatü'd-delâil fî tenkîhi'l-mesâil* adlı eserinde geçen âlimler kısaca tanıtılmaktadır. Alfabetik olarak düzenlenen bu eserin müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Yenicami, nr. 872, vr. 90a-141b).²⁷²

6. Yine Kureşî'nin *Kitâbü evhâmi'l-Hidâye* adlı bir eserinden bahsedilir.²⁷³

7. İbn Ebi'l-İz Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 792/1390), *Kitâbü't-Tenbîh 'alâ müşkilâti'l-Hidâye*. *el-Hidâye*'deki anlaşılması güç bazı ibareleri açıklayan bir eserdir.²⁷⁴ Eser beş cilt halinde yayımlanmıştır.

8. Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1525), *Muhtârâtü'l-Hidâye*.²⁷⁵

9. Osmanlı kadısı, müderris ve edip Kefevî Hüseyin Efendi (ö. 1010/1601), *Şerhu evâ'ili bâbi'l-vekâle bi'l-bey' ve's-şirâ' mine'l-Hidâye*. Alışverişte vekâlet babının başlangıcını açıklayan Arapça bir risâle olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Yenicami, nr. 1182/7).²⁷⁶

268 Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 619-620 (Kureşî, müellifin el yazısıyla eseri gördüğünü, kendisinde de bir nüshasının bulunduğunu söyler); Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2036.

269 İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 74 (Medine'de Mahmûdiye kütüphanesinde nr. 2600'de kayıtlı bir nüsha olduğunu söyler).

270 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2038.

271 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037.

272 Ahmet Özel, "Kureşî", *DİA*, 2002, c. 26, s. 442.

273 Leknevî, *Fevâid*, s. 100; İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbîh*, neşredenin girişi, c. 1, s. 72.

274 Ferhat Koca, "İbn Ebü'l-İz", *DİA*, 1999, c. 19, s. 469. Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Alaeddin Ali b. Muhammed İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbîh 'alâ müşkilâti'l-Hidâye* (nşr. Abdülhakim b. Muhammed Şakir) Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003/1424.

275 İSAM Kütüphanesi CD0217, 297.511 ZEN.M'de 185 varaklık CD kaydı bulunmaktadır (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, nr. 203).

276 Cemil Akpınar, "Kefevî Hüseyin Efendi", *DİA*, 2002, c. 25, s. 187.

10. Ali b. Kâsım el-Mergînânî ez-Zeytûnî (ö. 979/1572) ve Mevlâ Atâullah'ın *el-Hidâye* üzerine birer çalışma yaptıkları zikredilmektedir.²⁷⁷

G. Tercümelere

Kurt Dede Muhammed b. Ömer (ö. 996/1588), *Tercümân-ı Hidâye. el-Bidâye*'nin Osmanlı Türkçesine yapılan çevirisidir. Mütercimim girişte verdiği bilgiye göre, *el-Bidâye* metnine *el-Hidâye*'den, şerh ve hâşiyelerinden ve muteber kitaplardan ilaveler yapılarak izahlı bir tercüme yapılmıştır.²⁷⁸

Modern dönemde yapılan tercümelemler aşağıda zikredilecektir.

H. *el-Hidâye*'de Geçen Hadislerin Tahrîci

1. Alâüddîn Mahmûd b. Ubeydillâh b. Sâid el-Hârîsî el-Mervezî (ö. 606/1209), *et-Tenbîh 'alâ ehâdîsi'l-Hidâye ve'l-Hulâsa*.²⁷⁹ Muslihüddin Mustafa'nın *Hâşiyetü 'ale'l-Hidâye*'sinde bunu zikrettiği söylenir.²⁸⁰ Yukarıda zikredilen ilk şerhin de yazarı olan el-Hârîsî, *el-Hidâye* hadislerinin kaynak tespitine yönelik ilk çalışma yapan kişi olarak görülebilir.

2. İbnü't-Türkmânî Alâeddin Ali (ö. 750/1349), *Tahrîcü ehâdîsi'l-Hidâye*. Kâtip Çelebi bu eserin adını *el-Kifâye fî ma'rîfeti'l-Hidâye* şeklinde verir ve iki mücellid olduğunu zikreder.²⁸¹ Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Cârullah Efendi, nr. 261). Yukarıdaki *et-Tenbîh*'in bu müellife nisbeti (Brockelmann, GAL, II, 64) hatalıdır.²⁸²

3. Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyla'î (ö. 762/1360), *Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye. el-Hidâye*'de geçen hadislerin tahrîcine yönelik en önemli eser olup *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere birçok hadis kaynağına müracaat etmiştir. *el-Hidâye*'de geçtiği halde onun tahriç etmediği hadisleri Kâsım b. Kutluboğa *Münyetü'l-elma'î fimâ fâte min tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye li'z-Zeyla'î* adlı risâlesinde ele almış (nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire 1369/1950), bu risâle *Nasbü'r-râye* ile birlikte birkaç defa basılmıştır (Kahire 1393/1973; Beyrut 1416/1996). Ayrıca İbn Hacer el-Askalânî tarafından *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye* adıyla ihtisar edilmiştir.²⁸³

²⁷⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2037.

²⁷⁸ Yazma için bkz. Kayseri Râşid Efendi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 1351.

²⁷⁹ Kureşî, *Cevâhir*, c. 2, s. 543; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 207-208; Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde*, c. 2, s. 256-7.

²⁸⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2039.

²⁸¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2035.

²⁸² Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 473; Selahaddin Polat, "İbnü't-Türkmânî, Alâeddin", *DİA*, c. 21, s. 235.

²⁸³ Bu eser, neşri ve ilgili diğer çalışmalar hakkında bkz. Ebubekir Sifil, "Zeyla'î, Abdullah b. Yûsuf", *DİA*, c. 44, s. 352-3.

4. Muhyiddîn Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1373), *el-İnâye bi-ma'rifeti (fi tahrîci) ehâdisi'l-Hidâye*.²⁸⁴ Ahmed b. İbrâhim es-Serûcî hariç *el-Hidâye* şârihlerinin de hadislerin kaynak tespitine yönelmediğini görünce bu kitabı yazdığını, 727/1327 yılında tamamlayıp 730/1330'da temize çektiğini kaydeder. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Yenicami, nr. 261).²⁸⁵

III. *el-Hidâye* Üzerine Türkiye'de Modern Dönemde Yapılan Çalışmalar

A. Tez çalışmaları

1. Yüksek Lisans Tezleri

a. Tamamlananlar

1. Mehmet Karataş, "Muhtasar'la Hidaye'nin Konu ve Metod Bakımından Mukayesesi", Erciyes Üniversitesi İslâm Hukuku (Danışman: Halit Ünal), Kayseri 1995.

2. Zhanat Makhasheva, "Karahanlılar Devri İslâm Hukukçusu Burhanuddin el-Mergînânî ve *el-Hidâye* İsimli Eserinin Değerlendirilmesi", Ankara Üniversitesi İslâm Hukuku (Danışman: Şamil Dağcı), Ankara 2000.

3. Sait Nuri Akgündüz, "el-Mergînânî'nin *el-Hidâye* Adlı Eserinde İstihsân", Marmara Üniversitesi İslâm Hukuku (Danışman: Bilal Aybakan), İstanbul 2004.

4. Gurbansahed Annamuhammedov, "Mâverâunnehir Âlimlerinden Mergînânî'nin *Bidâyetü'l-mübtedî* Adlı Eseri ile Mevsilî'nin *el-Muhtâr* Adlı Eserinin Mukayesesi", Uludağ Üniversitesi İslâm Hukuku (Danışman: Yunus Vehbi Yavuz), Bursa 2004.

5. Mahmut Esad Erkaya, "Hanefî Fakihlerin Muhaddisler Tarafından Zayıf Hükmü Verilen Hadisleri Kullanma Nedenleri (*el-Hidâye* Örneği)", Selçuk Üniversitesi S.B.E. İslâm Hukuku (Danışman: Orhan Çeker), Konya 2009.

6. Munafis Hodza, "Mergînânî'nin *el-Hidâye* Adlı Eserindeki Külli Kaideler", Uludağ Üniversitesi İslâm Hukuku (Danışman: Ali Kaya), Bursa 2010.

7. Ahmet Selman Baktı, "Hanefîlerde Kıyas Uygulamaları (Mergînanî'nin *el-Hidâye* Adlı Eseri Çerçevesinde)", Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Hukuku (Danışman: Sami Erdem), İstanbul 2011.

8. Fatma Betül Altuntaş, "Hanefî ve Şafî Fıkıh Kitaplarındaki Za'fı Şiddetli Hadisler (*el-Hidâye* ve *eş-Şerhu'l Kebir* Örneği)", Erciyes Üniversitesi S.B.E. Hadis Bilim Dalı (Danışman: Selahattin Polat), Kayseri 2012.

9. Cemal Kalkan, "Hüsâmeddin es-Siğnakî ve *en-Nihaye fi Şerhi'l-Hidaye* Adlı Eseri", Ahmet Yesevi Üniversitesi Dini Araştırmalar Bilim Dalı (Danışman: Ahmet Yıldırım), Kazakistan, 2012.

284 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2034.

285 Özel, "Kureşî", *DİA*, c. 26, s. 441.

10. Ayhan şen, “*et-Tenbih alâ müşkilâtî'l-Hidâye* Adlı Eser Çerçevesinde Hanefî Fıkıhında *el-Hidâye* Metnine Yönelik Eleřtiriler”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Soner Duman), Sakarya 2014.

11. Muhammed Köksal Avcı, “Hidâye’de İcma ile Verilmiř Hükümler”, Cumhuriyet Üniversitesi S.B.E. İslâm Hukuku (Danışman: Hakkı Aydın), Sivas, 2014.

12. Esmetullah Awliaqul, “Muamelat Konularında Örf ve Dair Hükümler *el-Hidâye* Örneği”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Saffet Köse), Konya 2015.

13. Halil Eker, “Şeyhu’l-İslam Burhânüddin Ebü’l-Hasen Ali b. Ebü Bekir el-Mergînanî'nin *el-Hidâye* İsimli Eserindeki İbadetler Bahsinde Geçen İmam Şâfiî'ye Ait Görüşlerin Tespit ve Tahkiki”, Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, İzmir, 2015.

14. Muhammed Özmen, “Kızıl Molla'nın (Abdurrahman b. Ali el-Amasî, ö. 983/1575) İbn Kemal'in Hidâye Şerhi Üzerine (Mesh 'Ale'l-Huffeyn Meselesi Bağlamında) İtirazları”, İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Ahmet Hamdi Furat), İstanbul 2015.

15. Halil Eker, “Şeyhu’l-İslam Burhânüddin Ebü’l-Hasen Ali b. Ebü Bekir el-Mergînanî'nin *el-Hidâye* İsimli Eserindeki İbadetler Bahsinde Geçen İmam Şâfiî'ye Ait Görüşlerin Tespit ve Tahkiki”, Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, İzmir 2015.

16. Mohammed Alshaikh, “Musannifek'in (ö. 875/1470) Şerhu'l-Hidâye Adlı Eserinin Kitâbü't-Tahâre, Kitâbü'l-Hukûk ve Kitâbü'l-İstihkâk Adlı Bölümlerinin Tahkik ve Değerlendirilmesi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Murat şimşek), Konya 2016.

17. Emrah Demirtaş, “Mergînanin El Hidâye Kitabında Hadd ve Kısas Bölümlerinde Geçen İmam Şâfiî'ye Ait Görüşlerin Tespit Ve Tahlili”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Mehmet Selim Aslan), 2016.

18. Osman Matpan, “Mergînanî'nin *el-Hidâye* Adlı Eserinin İbadetler Bölümünde Geçen İmam Şâfiî'ye Ait Görüşlerin Tespit ve Tahlili”, Erciyes Üniversitesi İslâm Hukuku (Danışman: Mustafa Baktır), Kayseri, 2016.

19. Eser Aksu, “Mergînanî'nin Hidâye Adlı Eserindeki Tercihleri ve Bu Tercihlerin Muhtasar Geleneđine Etkisi (Kitabu't-Tahâre Örneği)”, Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Prof. Dr. Faruk Beşer), İstanbul 2016.

b. Devam Edenler

1. Nafiye Kılınç, “*el-Hidâye* Bağlamında Ali b. Ebubekir el-Mergînanî'nin Hadis Değerlendirme Yöntemi”, Cumhuriyet Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı (Danışman: Cemal Ağırman), Sivas.

2. Murat Sert, “Hanefilerin Sedd-i Zerâi Anlayışı (Merğînânî'nin *el-Hidâye* İsimli Eseri Temelinde Bir İnceleme)”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Mehmet Ali Yargı), Çanakkale.

3. Abdullah Topal, “Merğînani'nin el-Hidaye Adlı Eserinin Nikah ve Talak Bölümünde Geçen İmam Şafi'ye Ait Görüşlerinin Tespit ve Tahlili”, Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Mustafa Baktır), Kayseri.

4. Yunus el-Husaini, “Zenbilli Ali Efendi'nin “Muhtârâtü'l-Hidaye” Adlı Yazma Eserinin Tahkiki (Bûyü' Bahsine Kadar)”, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Efe), Devam ediyor.

2. Doktora Tezleri

a. Tamamlananlar

1. Yusuf Acar, “Abdülkâdir Kuraşi'nin (775/1373) Hadis İlmindeki Yeri ve *el-İnhâye bi-Ma'rifeti Ehâdisi'l-Hidâye* Adlı Eseri”, Selçuk Üniversitesi Hadis Bilim Dalı (Danışman: Bilal Saklan), Konya 2011.

2. Zâhir el-Kudât (Zaher al Qudah) “es-Siğnâkî'nin *en-Nihâye fi Şerhi'l-Hidâye* Adlı Eserinin Taharet ve Namaz Bölümlerinin Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Orhan Çeker), Konya, 2015.

3. Ömer Faruk Atan, “Burhânü'ş-Şeria'nın *Vikâyetü'r-Rivâye fi Mesâilil-Hidâye* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, Uludağ Üniversitesi İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Recep Cici), Bursa, 2015.

b. Devam edenler

Hamza Arslan, “Hanefî Fıkhında Şerh Geleneği (*el-Hidâye* Şerhleri Örneği)”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Hukuku Bilim Dalı (Danışman: Murat Şimşek), Konya.

B. Makaleler ve Bildiriler

1. Hüseyin Kayapınar, “Merğînani ve Eseri Hidâye”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 1986, c. 22, sy. 2, s. 26-41.

2. Rahmi Yaran, “Hidâye Tercümelere”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998-1999, sy. 16-17, s. 173-193.

3. Said Nuri Akgündüz, “Hanefî Fûrûunda İstihsan - *el-Hidâye* Örneği-”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, sy. 23, s. 29-57.

4. Yaakov Meron, “Merğînânî, Metodu ve Hukukçuluğu” [Merghinani, His Method and His Legacy], çeviren: M. Fatih Turan, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. 23, s. 223-230.

5. Zeki Koçak, "Ekmelüddin Babertî'nin Hidaye Şerhi İna'ye'deki Usulü Fıkıh Tatbiki", Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu, 28-30 Mayıs 2010, 2014, s. 415-428.

6. Yunus Vehbi Yavuz, "Ekmeleddin Bâbertî'nin "El-İna'ye Ale'l-Hidâye" Adlı Eseri", Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu, 28-30 Mayıs 2010, 2014, s. 463-494.

7. Ömer Faruk Habergetiren, "İlk Mufassal Hidâye Şârihi: Ebü'l-Abbâs es Serûcî (637-710 / 1239-1310) Hayatı ve Eserleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 16, sy. 26, s. 101-116.

8. Fatma Betül Altıntaş, "Zayıf Hadisle Amel mi, Zayıf Hadise Uygun Hüküm Vermek mi? Hanefilerin İhticaca Elverişsiz Rivayetlere Yaklaşımları (*el-Hidâye* Örneği)", *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - IV* (6-8 Mayıs 2013, Bursa), 2013, s. 999-1007.

9. Ayhan Şen, "et-Tenbîh 'alâ Müşkilatı'l-Hidâye Adlı Eser Çerçevesinde Hanefî Fıkıhında el-Hidâye Adlı Esere Yönelik Eleştirilerle İlgili Genel Bir Değerlendirme", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 4, s. 169-193.

10. Osman Nedim Yektar, Aynî'nin Hadîs Alanında Merginânî'ye Yönelik Bazı Eleştirileri -el-Binâye fi-Şerhi'l-el-Hidâye Bağlamında- = Evaluation Aynî's of Some Criticisms Directed at Merginânî in the Hadith, *İslâmî Araştırmalar*, 2016, cilt: XXVII, sayı: 1, s. 90-102.

11. Bekir Karadağ, "Bedruddin Aynî'nin "el-Binâye şerhu'l-Hidâye" Adlı Eserinde Hadisle İstidlâl Metodu", Anemon: *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, cilt: IV, sayı: 1, s. 201-224.

C. Esere Detaylı Değinenler

1. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhü's-sa'âde*. Anadolu'da yazılan meşhur şerhlerle önemli gördüğü bazılarını zikretmiştir.²⁸⁶

2. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn. el-Hidâye* üzerine yapılan çalışmalar konusunda en detaylı bilgi bu eserde mevcuttur.²⁸⁷

3. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)* ve *Geschichte der Arabischen litteratur: erster supplementband*.²⁸⁸

4. Habeşî, *Câmi'u'ş-şürûh*.²⁸⁹

286 Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde*, c. 2, s. 240-6.

287 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 2031-2040.

288 Ayrıca bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur: zweite den supplementbanden angepasste Auflage (GAL)*, 1375/1956, Leiden: E. J. Brill, 1943, c. 1, s. 466-468; a.mlf., *Geschichte der Arabischen litteratur: erster supplementband*, Leiden: E.J. Brill, 1937, c. 1, s. 644-648.

289 Habeşî, *Câmi'u'ş-şürûh*, c. 3, s. 2062-2079.

5. Neşreden girişleri.²⁹⁰

6. Ansiklopedi maddesi.²⁹¹

IV. Modern Dönemde Çeşitli Dillere *el-Hidâye* Tercümelere

1. Farsça tercümesi esas alınarak Charles Hamilton tarafından İngilizceye çevrilmiştir (1-4 c., *The Hedaya or Guide*, London 1791; Arapça metniyle birlikte, London 1870, 1957, 1963; Lahore 1870; bazı bölümleri çıkarılarak Leiden 1977).²⁹²

2. Seyyid Emîr Âli Melihâbâdî (1858-1919), *'Aynü'l-Hidâye. el-Hidâye'* nin Urduca tercümesi ve şerhi olup dört cilt olarak basılmıştır.²⁹³

3. *Hidâya, Kommentarii musulmaskogo prava (Hidâye, İslâm Hukukunun Yorumu*, 1-4 c., Taşkent 1893). General N. Gredokov tarafından uzun yıllar görev yaptığı Orta Asya'da İslâmî muhakeme usullerinin Rus görevliler tarafından bilinmemesinden kaynaklanan problemleri ortadan kaldırmak için İngilizceden Rusçaya tercüme ettirilmiştir.²⁹⁴

4. Eser Gulâm Yahyâ Han, Tâceddin Bengâlî, Mîr Muhammed Hüseyin ve Şerîatullah Senbelî tarafından Farsçaya (Kalküta 1807; I-IV, Leknev 1874) çevrilmiştir.

5. Hasan Ege, *Hidâye Tercemesi*, 1-3 c., İstanbul: Şelale Yayınları, 1982-1984.

6. Ahmed Meylânî, *İslam Fıkından Tahkiki ve Tahriçli el-Hidâye Tercemesi*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1991.

Değerlendirme

Mergînânî'nin *el-Hidâye*'si yazıldığı dönemin ardından önce bölgede, ardından da Anadolu ve Osmanlı'da önemli bir hukuk kaynağı ve medrese ders kitabı olmuş, bu bölgelerde uzun asırlar tesirini sürdürmüştür. Örneğin Belh'ten Konya'ya gelen Mevlanâ Celâleddin Rûmî'nin (ö. 672/1273) 1233'ten sonra Hanefî fıkıh eğitimi almak üzere gittiği Şam'daki Mukaddemiye Medresesi'nde *el-Hidâye* dersi okuduğu bilinmektedir.²⁹⁵ Bu bilgi notu bize müellifin vefatı üzerinden henüz yarım asır bile geçmeden bu eserin Suriye-Anadolu coğrafyasında okutulduğunu göstermektedir.

Selçuklular bir ortak akıl oluşturabilmek için hem ortak vicdanın hem ortak idrakin sürekliliğini sağlamak üzere kurumsal medrese eğitimine geçmişlerdi.

290 Mergînânî, *et-Tecnîs*, neşreden girişleri, c. 1, s. 43-46; İbn Ebü'l-İz, *et-Tenbîh*, neşreden girişleri, c. 1, s. 58-78; Aynî, *el-Binâye*, neşreden girişleri, c. 1, s. 5-15;

291 Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 471-473.

292 Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, c. 17, s. 472.

293 Abdülhamit Birişik, "Melihâbâdî", *DİA*, 2004, c. 29, s. 49.

294 İsmail Türkoğlu, "Rusya, V. Rusya'da İslam Araştırmaları", *DİA*, 2008, c. 35, s. 268.

295 Safi Arpaguş, "Mevlâna Celâleddin Rûmî (1207-1273)", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi*, 2007, c. 5, sy. 10, s. 94-95.

Bu durum Selçuklu-Osmanlı İslam düşüncesinde nesiller arası bilgi aktarımını mümkün kıldı.²⁹⁶ Fıkıh bilgisinin aktarım aracı olarak görülen en önemli eserlerden biri *el-Hidâye* olmuştur. Örnek olarak, Osmanlı medrese müfredat programlarına bakıldığında *el-Hidâye*'nin bir ders kitabı olarak hemen tüm dönemlerde yer aldığı görülür. Yukarıda zikredilen tedaris silsileri yanında medrese müfredatları da bunu göstermektedir. Mesela Taşköprizâde 946/1539'da tayin edildiği Sahn müderrisliğinde nikâh bahsinden buyû'a kadar bu eseri okuttuğunu belirtir.²⁹⁷ 946/1540-41 ve 964/1556-57 yıllarında Sahn-ı Semân Medreseleri'nde,²⁹⁸ Fatih dönemine ait olduğu ifade edilen "Kanunnâme-i Talebe-i Ulûm" adlı metinde okunması gereken dersler arasında zikredilmiştir.²⁹⁹ Kanunî döneminde yapılan eğitim ve öğretim faaliyetlerini gösteren "Kanunnâme-i Ehl-i İlim" adlı düzenlemede,³⁰⁰ Süleymâniye Medreseleri'nde okutulan dersleri de düzenleyen Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesinde, Süleymâniye Vakfiyesinde³⁰¹ bu eserin okutulduğu bilgileri mevcuttur.

Özetle söylemek gerekirse Osmanlı döneminde kırklı, dâhil ellili, hariç ellili ve altmışlı medreseler ile sahn-ı seman ve Süleymaniye medreselerinde *el-Hidâye* ders kitabı olarak okutulmaktaydı.³⁰²

Bir tespite göre Osmanlı'da Fatih dönemine kadar telif edilen 22 fûru şerhinden 5'i *el-Hidâye*, 8'i ise onun muhtasarı olan *el-Vikâye* üzerine yapılmıştır. Bu bilgiye dayalı olarak ilgili dönemdeki 13 çalışmanın *el-Hidâye* ve onun muhtasarı üzerine yapıldığı, dolayısıyla fûru fıkhıta erken dönem Osmanlı ulemasının çalışmalarının yarısından fazlasının bu eser üzerine yapıldığı görülür. Yine bu dönemde yapılan haşiye, ta'lik ve tercüme ile tenkit ve reddiye amaçlı risalelerin odak noktasında *el-Hidâye* ve muhtasarının bulunduğu görülür.³⁰³ *el-Hidâye* ayrıca dönemin telif çalışmalarına da kaynaklık etmiştir.

296 İhsan Fazlıoğlu, "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2005/1, sy. 18, s. 15, 31.

297 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmî Teşkilatı*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 42; Ahmet Ulusoy, "Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim Faaliyetleri", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, İlköğretim Anabilim Dalı, Konya 2007, s. 71-72

298 Cahid Baltacı, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan matbaası, 1976, s. 41; Uzunçarşılı, s. 28; Ulusoy, *a.g.e.*, s. 71-72.

299 Ulusoy, *a.g.e.*, s. 73.

300 Ulusoy, *a.g.e.*, s. 87.

301 Hüseyin Atay, "Fatih- Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler", *Vakıflar Dergisi*, 1981, sy. 13, s. 185.

302 Baltacı, s. 38-42; Uzunçarşılı, s. 19-20, 22, 29; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 48; Ulusoy, *a.g.e.*, s. 89, 94-95, 124-125; Atay, *a.g.m.*, s. 184-185.

303 Recep Cici, *Kuruluşun Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001, s. 313-314

Tarihte ve günümüzde üzerine yapılan çalışmalar *el-Hidâye*'nin Hanefî fûru fıkıh literatüründeki yerini yeterince göstermektedir. Bununla birlikte günümüzde bu eser ve etrafında oluşan literatür üzerine yapılabilecek bazı çalışma alanları mevcuttur. Eserin günümüz diline bilimsel ve nitelikli bir formatta aktarılması en öncelikli olanlarından biridir. Ayrıca eserde yer alan hukuk mantığı ve düşüncesinin analiz edilip, mezhebin ve fûru fıkıhın güncellenmesine katkısı sağlanabilir. Yukarıda zikredilen tez çalışmalarına ilave olarak bu husus, içerdiği asılların (mezhep ilkelerinin), kavâid-i külliyyenin, hukuk sistematığının çıkarılması şeklinde gerçekleştirilebilir. Örneğin kanaatimizce Hanefî fıkıh anlayışı çerçevesinde Mergînânî'nin fıkıh anlayışının ve yönteminin ortaya konması doktora düzeyinde çalışılmayı hak etmektedir.

Bir Hanefî Klasığı: Mergînânî'nin *el-Hidâye*'si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

Murat ŞİMŞEK

Özet

Fıkıh tarihinin araştırma alanlarından biri literatür (*tabakâtü'l-kütüb*) taramasıyla alanın dökümünün yapılması ve envanterinin çıkarılmasıdır. Hanefî fûru fıkıh literatürünün temsil gücü en yüksek metinlerinden biri Mergînânî'nin *el-Hidâyesi'*dir. Mergînânî, Orta Asya Hanefî fıkıh geleneği içinde yetişen önemli bir fakihdir. Yaşadığı dönemde bölge Selçuklular, Karahanlılar ve Karahıtaylar arasındaki siyasi mücadelelere sahne olmuştur. Mergînânî, döneminin ileri gelen Hanefî âlim ve ailelerinden destek görmüş olmalıdır. O, Hanefî ilim ve icazet silsilesinin aktarımında ana güzergâh noktasında yer almaktadır. *el-Hidâye* adlı eseri ve bunu rivayet eden tedris silsilesiyle tesiri kısa zamanda Anadolu ve Dimaşk bölgesinde yayılmış, ardından Osmanlı ilim geleneğinde önemli bir yer edinmiştir. Bu eser yazıldığı tarihten bugüne mezhebin muteber metinlerinden biri olarak görülmüş, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, üzerine şerh, hâşiye, ihtisar, ta'lik, zevâid, hadislerinin tahriri ve tercüme gibi türlerde onlarca çalışma yapılmıştır. Bir kısmı günümüze ulaşmayan bu çalışmalar yanında yakın dönemde *el-Hidâye* üzerine yapılan telif ve tercüme şeklinde çalışmalar da mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Mergînânî, *el-Hidâye*, Hanefî fıkıh literatürü, *el-Hidâye* şerhleri.

A Hanafî Classic: *Al-Hidāya* of Merghinānī and Related Studies

Murat ŞİMŞEK

Abstract

A main research area of the history of *fiqh* is the compilation of an inventory of the field through an extensive literature review (*tabakāt al-kutub*). One of the most representative texts of the Hanafî *fiqh* literature is *al-Hidāya* of Merghinānī, who is an important scholar educated within the Hanafî *fiqh* tradition of Central Asia. In his lifetime, this region witnessed the political struggles between the Seljuks, Karahans and Karahitays. Merghinānī must have received support from the leading Hanafî scholars of the period and their families. He is situated at a strategic nexus in the transfer of knowledge and the chain of authority in the Hanafî *fiqh* tradition. *Al-Hidāya*'s influence spread through Anatolia and the Damascus region in a short time, and then gained an important place in the Ottoman scholarly tradition. From the time it was written until today, this book has served as one of the most authoritative texts of the Hanafî School. It has been used as a textbook in the *madrāsas*, and constituted a research topic for dozens of different types of genres such as *sharh*, *hāshiyah*, *ta'līq*, *zawā'id*, citation of the *hadith* and translation. Some of these studies have not reached our present day. In recent years, the studies on *al-Hidāya* still continue in the form of new research and translations.

Keywords: Merghinānī, *Al-Hidāya*, Hanafî *fiqh* tradition, commentaries of *al-Hidāya*.

